

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«БАРАНАВІЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ»

Д. С. ТОМЧЫК

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: ФАНЕТЫКА

Вучэбна-метадычны дапаможнік
для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў

Рэкамендавана да друку
навукова-метадычным саветам універсітэта

Баранавічы
РВА БарДУ
2010

УДК 811.161.3'342(075.8)

ББК 81.2Бел-03-923

T56

Аўтар

Д. С. Томчык

Рэцэнзенты:

Я. А. Панькоў, кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
дацэнт кафедры польскай філалогіі ўстановы адукацыі «Гродзенскі
дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы»;

З. М. Казлова, кандыдат гістарычных навук, дацэнт,
дацэнт кафедры сацыяльна-гуманітарных дысцыплін
ўстановы адукацыі «Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт»

Томчык, Д. С.

T56 **Гісторыя беларускай мовы: фанетыка** [Тэкст] : вучэб.-метад.
дапаможнік для студэнтаў выш. навучальных устаноў / Д. С. Томчык. —
Баранавічы : РВА БарДУ, 2010. — 79, [5] с. : іл. — 75 экз. — ISBN 978-
985-498-406-3.

Вучэбна-метадычны дапаможнік прызначаны для арганізацыі самастойнай працы студэнтаў па найбольш аб'ёмным раздзеле дысцыпліны «Гісторыя беларускай мовы» — фанетыцы. Матэрыял падрыхтаваны ў адпаведнасці з тыпавай праграмай дысцыпліны «Гісторыя беларускай мовы» для вышэйшых навучальных устаноў.

Даданае выданне рэкамендуецца студэнтам спецыяльнасцей «Беларуская мова і літаратура. Руская мова і літаратура», «Пачатковая адукацыя. Беларуская мова і літаратура», «Замежная мова (англійская). Беларуская мова і літаратура», а таксама тым, хто цікавіцца гісторыяй развіцця роднай мовы.

Табл. 7. Рыс. 2.

УДК 811.161.3342(075.8)

ББК 81.2Бел-03-923

ISBN 978-985-498-406-3

© Томчык Д. С., 2010

© БарДУ, 2010

СПИС СКАРАЧЭННЯУ І АБРЭВІЯТУР

аус.	—	агульнаўсходнеславянскі
бел.	—	беларускі
дыял.	—	дыялектны
ЗД	—	заходнеславянскі дыялект
літ.	—	літаратурны
літоўск.	—	літоўскі
параўн.	—	параўнаць
ПД	—	паўднёvasлавянскі дыялект
польск.	—	польскі
прасл.	—	праславянскі
руск.	—	рускі
УД	—	усходнеславянскі дыялект
укр.	—	украінскі

Репозиторий Баргу

ПРАДМОВА

Дысцыпліны лінгва-гістарычнага цыкла займаюць дастаткова важнае значэнне пры падрыхтоўцы будучага настаўніка-філолага, бо ад яго ў сучаснай школе патрабуецца развіць камунікатыўную асобу, навучыць практыцы маўлення на роднай мове, удасканаліць аналітычныя здольнасці вучня праз магчымасці навукова-даследчай дзейнасці. І якраз «Гісторыя беларускай мовы» з'яўляецца сінтэтычнай дысцыплінай, здольнай пазнаёміць студэнтаў з магчымасцямі дыяхранічных сродкаў аналізу сучаснай мовы, якія можна прымяняць для заахвочвання навучэнцаў да навуковай дзейнасці. Напрыклад, дастаткова часта можна пачуць пытанні ад навучэнцаў, адкуль узяліся чаргаванні **к-ч**, **г-ж**, **х-ш**, якія нельга патлумачыць з пункту гледжання сучаснай літаратурнай мовы. Таму падрыхтоўка будучага філолага ў галіне лінгва-гістарычных дысцыплін — адна з асноўных задач сучаснай вышэйшай філалагічнай адукацыі.

Акрамя таго, гісторыя беларускай мовы — дысцыпліна, якая дапамагае сістэматызаваць набытыя веды па беларускай дыялекталогіі, сучаснай беларускай літаратурнай мове, сучаснай рускай літаратурнай мове, параўнальнай граматыцы ўсходнеславянскіх моў, мае міждысцыплінарнае непасрэднае дачыненне да гісторыі Беларусі, бо толькі ведаючы этапы развіцця грамадства можна зразумець і гісторыю развіцця мовы, якая гэтак грамадства абслугоўвае.

Лінгвістычны курс «Гісторыя беларускай мовы» ўмоўна можна падзяліць на чатыры вялікія курсы: «Гістарычная фанетыка беларускай мовы», «Гістарычная лексікалогія беларускай мовы», «Гістарычныя марфалогія і сінтаксіс беларускай мовы» і «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы».

Аднак у беларускім мовазнаўстве традыцыйна вылучаюцца два асноўныя раздзелы — «Гістарычная граматыка беларускай мовы» і «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы». Тэрмін «граматыка» пры такім падзеле з'яўляецца дастаткова ўмоўным, бо ў лінгвістычнай літаратуры да граматыкі належаць два раздзелы — марфалогія і сінтаксіс, аднак у курсе «Гісторыі беларускай мовы» вялікае месца адыгрываюць пытанні пра фанетычныя змены і гістарычныя пласты лексікі агульнаўсходне-славянскай і старабеларускай моў. Аўтар дапаможніка ідзе ўслед за традыцыйным падыходам да вывучэння гісторыі

беларускай мовы, таму гісторыю развіцця фанетычнага ладу прапануецца вывучаць у межах курса «Гістарычная граматыка беларускай мовы».

Дапаможнік складаецца з тэарэтычнага асвятлення найбольш важных пытанняў гісторыі станаўлення і развіцця фанетычнага ладу беларускай мовы, а таксама змяшчае практычныя заданні для замацавання тэарэтычнага матэрыялу. Асноўная задача дапаможніка «Гісторыя беларускай мовы: фанетыка» — арганізацыя самастойнай працы студэнта-філолага пры вывучэнні гістарычнай фанетыкі беларускай мовы.

Аўтар выказвае шчырую падзяку супрацоўнікам кафедры філалогіі Баранавіцкага дзяржаўнага ўніверсітэта за каштоўныя парады для паляпшэння якасці дапаможніка, рэцэнзентам за слушныя заўвагі пры працы над рукапісам дапаможніка.

Д. С. Томчык

ТЭМА 1
УВОДЗІНЫ Ё ДЫСЦЫПЛІНУ
«ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ»

1.1 Гістарычная граматыка беларускай мовы¹ як раздзел гісторыі беларускай мовы, яе прадмет і задачы

Мова — сацыяльная з’ява, якая нараджаецца і існуе дзякуючы развіццю грамадства, што абумовіла з’яўленне сацыяльнай тэорыі ўзнікнення мовы: яна нараджаецца і развіваецца толькі ў сацыюме і знікае ў той час, калі перастае існаваць грамадства, што ўжывае гэтую мову.

Натуральна, мова павінна адлюстроўваць усе сацыяльныя працэсы, што адбываюцца ў грамадстве. Найбольш яны заўважальныя на ўзроўні лексікалогіі. Звязана такая з’ява з узнікненнем новых рэалій і паняццяў, для якіх вынаходзяцца або пазычаюцца новыя словы, напрыклад: *біякібернэтыка* ‘навука, якая вывучае агульныя заканамернасці кіравання і перадачы інфармацыі ў жывых арганізмах’; *хіматалогія* ‘навука, якая вывучае ўласцівасці, якасць і рацыянальнае выкарыстанне паліўна-змазвальных матэрыялаў у тэхніцы’. Адбываецца і адваротны працэс: многія словы знікаюць з актыўнага ўжытку па прычыне з’яўлення новага слова або ў сувязі са стратай паняцця і рэаліі. Напрыклад, для сучаснай лексемы *палец* калісьці існаваў адпаведнік *перст*, аднак з цягам часу адзінка страчваецца і яе месца займае слова *палец*. Доказам існавання лексемы *перст* з’яўляецца назоўнік *пярсцёнак*. Перайшлі ў пасіўны запас лексікі словы *чыніш*, *баршчына* ў сувязі са стратай такіх рэалій у грамадстве.

Як бачым, мова адлюстроўвае ўсе грамадскія працэсы, замацоўвае іх рэаліі ў лексічным складзе, але ўсё сказанае вышэй зусім не азначае, што інтралінгвістычныя змены адбываюцца толькі на лексічным

¹ Традыцыйна курс «Гісторыя беларускай мовы» дзеліцца на два вялікія раздзелы: «Гістарычная граматыка беларускай мовы» і «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы». Менавіта першы раздзел вывучае змены на ўзроўні фанетыкі, лексікалогіі і граматыкі, праз што сцвярджаецца ўмоўная недакладнасць назвы курса: як вядома, граматыка складаецца толькі з марфалогіі і сінтаксісу. Аўтар не адступае ад агульнапрынятай традыцыйнай канцэпцыі падзелу курса гісторыі беларускай мовы і ўслед за аўтарытэтнымі вучонымі (найперш Ф. М. Янкоўскім) уключае вывучэнне гістарычнай фанетыкі ў межы курса «Гістарычная граматыка беларускай мовы».

узроўні мовы. У іншых сістэмах моўнай структуры гістарычныя з'явы могуць быць прыхаванымі і заўважаюцца толькі пры правядзенні этымалагічнага аналізу слоў, што з'яўляецца першаснай задачай будучых спецыялістаў-філолагаў пры вывучэнні лінгва-гістарычных дысцыплін. Таму «Гістарычная граматыка беларускай мовы» праз дыяхранічнае вывучэнне развіцця беларускай мовы адлюстроўвае працэсы змянення ў лінгвістычнай структуры і сістэме.

На фанетычным узроўні мовы пры параўнанні старабеларускай і сучаснай беларускай мовы выяўляецца адсутнасць у апошняй гук [ĕ] (**h**), які ў старабеларускі перыяд развіцця мовы супаў з гукам [э]. Тое ж самае адбылося і ў гаворках, якія ляглі ў аснову рускай мовы. Ва ўкраінскай гук [ĕ] змяніўся на [і]. І агульнаўсходнеславянскае слова *лѣсъ* у сучаснага беларускаю і рускую мову перайшло як *лес*, а ва ўкраінскай мове замацавалася як *ліс*.

На марфалагічным узроўні адрозненні выяўляюцца пры параўнанні граматычных катэгорый і формаў, напрыклад, у сучаснай беларускай мове існуе дзве формы ліка — адзіночны і множны, у той час як у старабеларускай мове існавала тры формы — адзіночны, парны і множны. Парны лік мелі формы іменных часцін мовы, што паказвалі на колькасць прадметаў, роўную двум. Рэшткі гэтага ліка захаваліся і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: ужыванне назоўнікаў *вочы*, *плечы*, *дзверы* ў творным склоне: *вачыма*, *плячыма*, *дзвярыма* побач з множналікавымі формамі таго ж склону *вачамі*, *плячамі*, *дзвярамі*; існаванне лічэбніка *дзвесце* (форма давальнага склону **дѣвѣ стѣтъ**) і некаторыя іншыя. Пры параўнанні сістэмы скланенняў назоўнікаў у сучаснай беларускай мове вылучаецца тры тыпы скланенняў, у агульнаўсходнеславянскай мове — шэсць.

На сінтаксічным узроўні мовы змены самыя малапрыкметныя. Напрыклад, у старабеларускай мове існавала канструкцыя «давальны самастойны» ў якасці выражэння дзейніка ў сказе. Гэтая канструкцыя захавалася ў некаторых гаворках паўднёва-заходняга дыялекту Беларусі: [*жэхайшы мн'э праз мост*].

Такім чынам, гістарычная граматыка беларускай мовы з'яўляецца навуковай дысцыплінай, бо мае свой апарат, метадалогію, прадмет і задачы. Прадметам даследавання з'яўляецца беларуская мова ў яе дыяхранічным развіцці: ад этапаў утварэння да сучаснага стану. Асноўнай задачай курса з'яўляецца адлюстраванне развіцця фанетычнай, лексічнай і граматычнай сістэм беларускай мовы з агульнаўсходнеславянскага перыяду і да сучаснасці.

1.2 Сувязь гістарычнай граматыкі беларускай мовы з іншымі навуковымі дысцыплінамі

Гістарычная граматыка беларускай мовы даследуе развіццё беларускай мовы сумесна з іншымі навуковымі філалагічнымі і нефілалагічнымі дысцыплінамі, бо толькі праз сінкрэтычны падыход да вывучэння можна дастаткова поўна апісаць гісторыю развіцця ўсіх ўзроўняў беларускай мовы.

Каб уявіць сувязь гістарычнай граматыкі з іншымі навуковымі дысцыплінамі, варта разгледзець схему на рысунку 1:

Рысунк 1 — Сувязь гістарычнай граматыкі беларускай мовы з іншымі дысцыплінамі

Такім чынам, гістарычная граматыка беларускай мовы звязана з цыклам філалагічных і нефілалагічных дысцыплін. Сярод філалагічных дысцыплін найбольшая сувязь назіраецца з курсам «**Гісторыя беларускай літаратурнай мовы**», які вывучае станаўленне і развіццё пісьмовай мовы ў розныя гістарычныя часы на матэрыяле помнікаў пісьменства.

Каштоўнасць дысцыпліны заключаецца ў тым, што яна забяспечвае гістарычную граматыку шматлікімі прыкладамі з пісьмовай мовы.

З курсам **стараславянскай мовы** гістарычная граматыка звязана праз агульную мову-аснову, ад якой паходзяць усе сучасныя жывыя і мёртвыя славянскія мовы. Стараславянская мова ўзнікла ў позні праславянскі перыяд (IX ст.) і натуральна, што яна ўвабрала ў сябе ўсе рысы праславянскай мовы, якія змяняліся ў ёй згодна з фанетычнымі законамі паўднёvasлавянскага дыялекту праславянскай мовы. Таму вывучэнне стараславянскай мовы, знаёмства з помнікамі стараславянскага пісьменства і параўнанне іх з усходнеславянскімі адпаведнікамі мае важнае значэнне для вывучэння гістарычнай граматыкі беларускай мовы.

Беларуская дыялекталогія для гістарычнай граматыкі дае шмат матэрыялу для этымалагічнага аналізу многіх лінгвістычных з'яў, бо не ўсе асаблівасці старабеларускай мовы ўвайшлі ў сучасную беларускую літаратурную мову, многія з іх захаваліся толькі ў гаворках Беларусі. Асаблівую каштоўнасць мае паўднёва-заходні дыялект, які дае найбольшую колькасць фактычнага матэрыялу для аналізу змен у гісторыі беларускай мовы. Разам з тым у гэтых двух курсаў агульны прадмет вывучэння — вусная беларуская мова.

Сучасная беларуская літаратурная мова дапамагае выявіць тую адметнасць старабеларускай мовы, што страцілася на працягу гістарычнага развіцця або не ўвайшлі ў нармаваную сістэму беларускай літаратурнай мовы, а сталі аб'ектам вывучэння дыялекталогіі. Важна памятаць, што норма — паняцце гістарычна зменлівае, таму перыяд сучаснай беларускай мовы — гэта ўсяго толькі этап у развіцці беларускай мовы. Праз некалькі стагоддзяў ён ужо не будзе сучасным.

З **параўнальна-гістарычным мовазнаўствам** гістарычная граматыка звязаны нааўнасцю многіх агульных і спецыфічных формаў, якія ўласцівы мовам суседніх з Беларуссю краін: найперш польскай, літоўскай, рускай і ўкраінскай, бо беларуская мова ніколі не была ізаляванай і зведала ўплывы іншых моў на розных узроўнях. Так, вядомы ўплыў польскай мовы на беларускую.

Таксама сярод філалагічных дысцыплін можна вылучыць і курс **беларускай вуснай народнай творчасці**, што мае вялікую колькасць фактаў з гістарычнай спадчыны беларускай мовы. Вядома, што ў канцы XVIII — пачатку XIX ст. беларуская мова існавала амаль толькі ў вусным варыянце, гэта значыць як мова фальклору.

Сярод нефілалагічных дысцыплін найперш варта вылучыць курс **гісторыі Беларусі**, бо толькі ведаючы этапы, па якіх развівалася

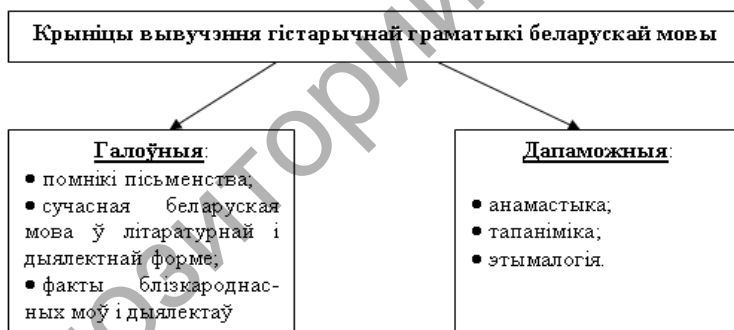
грамадства, можна правільна і дакладна вывучыць мову, якая гэтае грамадства абслугоўвае.

Этнаграфія валодае цікавымі фактамі з гісторыі развіцця многіх побытавых рэчаў беларусаў, што падкрэслівае іх нацыянальную спецыфіку.

Такім чынам, гістарычная граматыка беларускай мовы — неізаляваная дысцыпліна, яна мае шматлікія сувязі як з сумежнымі мовазнаўчымі, так і з экстралінгвістычнымі дысцыплінамі.

1.3 Крыніцы вывучэння гістарычнай граматыкі беларускай мовы

Крыніцы вывучэння гістарычнай граматыкі беларускай мовы варта прадставіць ў выглядзе схемы, пададзенай на рысунку 2.

Рысунк 2 — Крыніцы вывучэння гістарычнай граматыкі беларускай мовы

Помнікі пісьменства — найбольш важная крыніца вывучэння гістарычнай граматыкі беларускай мовы. Наш курс прыцягвае помнікі пісьменства з мэтай выяўлення ў іх звестак пра жывую народную мову розных гістарычных эпох. Аднак пры карыстанні помнікамі пісьменства даследчык мовы павінен улічваць наступныя асаблівасці:

а) *кансерватыўнасць пісьма*. Пры выкарыстанні помнікаў пісьменства звычайна мы маем справу не з жывой народнай мовай, а з штучным

адлюстраваннем мовы ў графічным увасабленні. Сярод гісторыкаў мовы прынята меркаванне, што кансерватыўнасць пісьма заключаецца ў адлюстраванні моўных з'яў жывой народнай мовы на 100 гадоў пазней. Аднак разам з тым, «з усіх помнікаў старажытнабеларускай мовы найбольш каштоўнымі для гісторыка мовы з'яўляюцца помнікі рукапісныя, бо тут больш надзеі на тое, што паасобныя пісары і перапісчыкі маглі адступіць ад арфаграфічных традыцый і выяўляць сваё жывое вымаўленне. Гэтыя супрацьтрадыцыйныя апіскі лепш за ўсё даюць падставу для пабудовы фанетыкі, а іншы раз і марфалогіі старажытнай мовы» [1, с. 56];

б) *жанр помніка пісьменства*. Справа ў тым, што жанр помніка дастаткова моцна ўплываў на выклад думкі таго, хто яго пісаў. Старажытныя помнікі пісьменства паводле жанравай разнастайнасці падзяляліся на наступныя віды:

- рэлігійна-богаслужэбныя помнікі — найбольш кансерватыўныя і з моцнай традыцыяй царкоўнаславянскага пісьменства. У помніках гэтага жанру амаль не сустракаюцца асаблівасці жывой вуснай народнай мовы. Аднак «для філолага яны таксама карысны, як і іншыя помнікі, бо для філолага не важным з'яўляецца агульнае ўражанне, а паасобныя, часта дробныя і раскіданыя па тэксце рысы, якія пільна і ўважліва сабраныя і падабраныя, даюць малюнак пэўнага этапу развіцця мовы» [1, с. 58];
- летапісы. У дадзеным жанры таксама адзначаецца моцны ўплыў царкоўнаславянскай мовы, аднак усё ж ён не такі моцны, як у рэлігійна-богаслужэбных помніках. У значнай ступені мова летапісаў больш кніжная, традыцыйная, аднак у ёй сустракаюцца некаторыя асаблівасці жывой вуснай мовы пэўнай эпохі;
- справавыя помнікі — найбольш «вольны» пласт помнікаў пісьменства, які шырока падае асаблівасці вуснай народнай мовы свайго часу. Аднак, і ў гэтых помніках ёсць традыцыйныя формулы і звароты (пэўныя канцылярскія штампы), што традыцыйна ўжываліся ў многіх помніках пісьменства гэтага жанру;

в) *арыгінальнасць помніка пісьменства*. Пры аналізе помніка пісьменства абавязкова неабходна ўлічваць аўтэнтычнасць помніка: выкарыстоўваецца арыгінал або копія пазнейшага часу. Справа ў тым,

што пазнейшыя копіі могуць адлюстроўваць асаблівасці, характэрныя перыяду зняцця копіі, а не перыяду стварэння помніка;

г) *час і месца стварэння помніка*. Дадзеныя асаблівасці варта ўлічваць пры аналізе мясцовых з'яў у помніках.

Сучасная беларуская мова ў літаратурнай і дыялектнай форме — вельмі важная крыніца для вывучэння гістарычнай граматыкі, бо гісторыя беларускай мовы — гэта найперш гісторыя развіцця яе асобных дыялектаў, што пазней ляглі ў аснову літаратурнай мовы. Усе мясцовыя дыялекты праходзілі адзін і той жа шлях развіцця, аднак некаторыя з іх па розных прычынах замарудзілі розныя моўныя пераўтварэнні, захавалі іх, што з'яўляецца найкаштоўнейшым здабыткам для гісторыкаў мовы. Дастаткова часта дыялекты даюць такія факты, што страціліся ў літаратурным варыянце мовы. Як адзначае О. В. Воўк-Левановіч, «дадзеныя дыялекталогіі зліваюцца з дадзенымі старажытных пісьмовых помнікаў у адно непарыўнае цэлае: дадзеныя дыялекталогіі папаўняюць і тлумачаць факты старажытных помнікаў і, наадварот, факты апошніх многае асвятляюць у сучасных гаворках» [1, с. 72].

Факты блізкароднасных моў і дыялектаў — трэцяя важная крыніца даследавання гістарычнай граматыкі беларускай мовы. Найперш выкарыстоўваюцца здабыткі моў з адной групы (падгрупы) — усходнеславянскай і шырай — славянскай. Перавага аддаецца мовам, якія распаўсюджаны ў суседніх краінах — рускай, украінскай, польскай. Аднак дастаткова карыснымі таксама з'яўляюцца веды і з балтыйскіх (найперш літоўскай мова), германскіх і раманскіх моў. «Параўнальнае вывучэнне фактаў усіх пералічаных моў параўнальна з фактамі іншых індаеўрапейскіх моў адкрывае нам, што з аднаго боку маецца цэлы шэраг з'яў, агульных усім славянскім мовам, і якія не сустракаюцца ў іншых еўрапейскіх мовах; гэтыя рысы адрозніваюць усе славянскія мовы разам ад усіх іншых еўрапейскіх моў. Іншыя ж рысы, таксама агульныя ўсім славянскім мовам, разам з тым з'яўляюцца агульнымі і для іншых індаеўрапейскіх моў і г. д.» [1, с. 65].

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. На падставе звестак з курса «Уводзіны ў мовазнаўства» ўспомніце і патлумачце паняцці «сінхранічнае мовазнаўства» і «дыяхранічнае мовазнаўства» (гл., напрыклад, Сцяцко, П. У. Уводзіны ў мовазнаўства: дапаможнік. Гродна : ГрДУ, 2001. С. 5). У чым прыныповае розніца ў значэнні гэтых тэрмінаў? Адказ праілюструйце прыкладамі.

2. Раскрыце сутнасць навуковай дысцыпліны «Гістарычная граматыка беларускай мовы» ў дачыненні да курса «Гісторыя беларускай мовы». У чым заключаецца ўмоўнасць тэрміна «граматыка» ў назве дысцыпліны?

3. Дайце характарыстыку ўзроўням мовы, у якіх вылучаюцца змены ў гістарычным развіцці мовы. На якім узроўні змены найбольш заўважальныя? У якім найменш?

4. Якія задачы ставіць перад сабой гістарычная граматыка беларускай мовы як навуковая дысцыпліна пры вывучэнні прадмета свайго даследавання?

5. Назавіце навуковую філалагічную дысцыпліну, з якой гістарычная граматыка беларускай мовы цесна звязана праз прадмет свайго даследавання.

6. На падставе звестак з курса «Стараславянская мова» патлумачце, у чым праяўляецца сувязь паміж гэтай дысцыплінай і гістарычнай граматыкай беларускай мовы?

7. У чым сутнасць сувязі гісторыі беларускай літаратурнай мовы і гістарычнай граматыкі беларускай мовы?

8. Якім чынам узаемазвязаны гістарычная граматыка беларускай мовы і сучасная беларуская літаратурная мова?

9. Высветліце ролю вуснай народнай творчасці ў развіцці беларускай літаратурнай мовы.

10. Раскажыце пра нефілалагічныя дысцыпліны, з якімі звязана гістарычная граматыка беларускай мовы.

11. Назавіце галоўныя крыніцы вывучэння гістарычнай граматыкі беларускай мовы. Якая з крыніц з'яўляецца самай важнай і чаму?

12. Якія асаблівасці помнікаў пісьменства пры іх аналізе абавязкова павінен улічваць даследчык гістарычнай граматыкі?

13. Раскрыце сутнасць паняцця «кансерватыўнасць пісьма».

14. Якія тры асноўныя жанры помнікаў пісьменства вы ведаеце? Які з іх з'яўляецца найбольш каштоўным у фактах для вывучэння гістарычнай граматыкі беларускай мовы і чаму?

15. Ці можна сцвярджаць, што толькі сучасная беларуская літаратурная мова можа выступаць адзінай крыніцай фактычнага матэрыялу для гістарычнай граматыкі? Раскажыце пра іншыя крыніцы, на якія можна абапірацца пры вывучэнні гістарычнага развіцця розных узроўняў беларускай мовы.

16. Зрабіце канспект і падрыхтуйце матэрыял для вуснага адказу паводле наступных артыкулаў:

- Шакун, Л. М. Карані нашай мовы / Л. М. Шакун // Родн. слова. — 1996. — № 9. — С. 108—119.
- Міхайлаў, П. А. Гістарычная лексікалогія і лексікаграфія / П. А. Міхайлаў // Беларус. мова : энцыкл. / Беларус. энцыкл. ; пад рэд. А. Я. Міхневіча; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. — Мн. : БелЭн, 1994. — С. 134—136.
- Прыгодзіч, М. Р. Гісторыя беларускага мовазнаўства / М. Р. Прыгодзіч // Беларус. мова : энцыкл. / Беларус. энцыкл. ; пад рэд. А. Я. Міхневіча; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. — Мн. : БелЭн, 1994. — С. 141—146.
- Плотнікаў, Б. А. Гістарычны метады / Б. А. Плотнікаў // Агульнае мовазнаўства: вучэб. дапам. для філал. фак. ВДУ. — Мн. : Універсітэцкае, 1994. — С. 302—305.
- Гируцкий, А. А. Сравнительно-исторический метод в языкознании / А. А. Гируцкий // Общее языкознание : учеб. пособие для студентов вузов. — Минск : ТетраСистемс, 2001. — С. 275—277.

ТЭМАТЫКА ДАКЛАДАЎ ДА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

1. Я. Ф. Карскі — заснавальнік беларускага мовазнаўства. Акадэмічнае выданне «Беларусы».
2. Закон «Аб мовах у БССР» (26.01.1990). Сутнасць, структура і значэнне для беларускай мовы.
3. Гістарычная дыялекталогія як важная крыніца пры вывучэнні гістарычнай граматыкі беларускай мовы.
4. Сутнасць і значэнне гістарычнай фразеалогіі як навуковай дысцыпліны.
5. Складанне гістарычнага слоўніка як асноўная задача сучаснага мовазнаўства. Праблемы і шляхі пераадолення.
6. Дзейнасць І. І. Грыгаровіча ў вывучэнні беларускага пісьменства.
7. Каштоўнае значэнне дзейнасці І. І. Насовіча ў беларускай лексікаграфіі. «Слоўнік беларускай мовы» (1870).
8. Дзейнасць этнографу і фалькларыстаў (А. Я. Багдановіч, У. М. Дабравольскі, Е. Р. Раманаў, А. К. Сержпутоўскі і іншыя) у вывучэнні беларускіх гаворак XIX ст.
9. Дзейнасць А. І. Сабалеўскага і А. А. Шахматава ў развіцці беларускага гістарычнага мовазнаўства.
10. «Дагаворная грамата смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рьгай і Гоцкім берагам» (1229 г.) — узор справавога пісьменства агульнаўсходнеславянскай мовы.
11. Кітабы — захавальнікі арфаэпічных нормаў беларускай мовы XVI ст.

ТЭМА 2
ФАНЕТЫЧНАЯ СІСТЭМА
АГУЛЬНАЎСХОДНЕСЛАВЯНСКАЙ МОВЫ
(VI — XII ст.)

2.1 Агульная характарыстыка праславянскай фанетычнай сістэмы як асновы для агульнаўсходнеславянскай

Вакалізм. Праславянская мова пераняла з індаеўрапейскай сістэму з 10 галосных фанем, якія адрозніваліся даўжынёй і кароткасцю, прычым даўжыня і кароткасць былі сэнсаадрознівальнымі прыкметамі: ***ā — *ǣ; *ē — *ĕ; *ī — *ĭ; *ō — *ǫ; *ū — *ŭ.**

Пры дапамозе параўнальна-гістарычнага метаду выяўлены нескладовыя гукі [**i, u**], што былі другім элементам дыфтонга пасля кароткіх і доўгіх галосных [**a, o, e**]: **ǣi, ōi, ĕi, āi, ōi, ĕi, ǣu, ōu, ĕu, āu, ōu, ĕu.** Першы гук у дыфтонгу называецца складовым, а другі — нескладовым, што паўплывала на іх далейшы лёс.

Праславянская мова з індаеўрапейскай таксама пераняла дыфтангальныя спалучэнні галосных з санорнымі, якія ў закрытых складах мелі дыфтангічны характар, гэта значыць вымаўляліся ў межах аднаго склада, не дзяліліся: ***er, *or, *ar; *el, *ol, *al; *en, *on, *an; *em, *om, *am.** Галосны гук у гэтых складах мог быць як кароткім, так і доўгім.

З праславянскай мовы ў агульнаўсходнеславянскую галосныя фанемы перайшлі наступным чынам:

Праславянская мова	Агульнаўсходнеславянская мова		
	пасля цвёрдых зычных	пасля спрадвечна мяккіх зычных	у канцавых складах
<i>ā</i>	<i>a</i>		
<i>ǣ</i>	<i>o</i>		
<i>ē</i>	<i>ĕ (h)</i>	<i>'a</i>	—
<i>ĕ</i>	<i>э</i>		
<i>ī</i>	<i>i</i>		
<i>ŭ</i>	ь		

Окончание табл.

Праславянская мова	Агульнаўсходнеславянская мова		
	пасля цвёрдых зычных	пасля спрадвечна мяккіх зычных	у канцавых складах
<i>ǫ</i>	<i>a</i>		
<i>ǫ</i>	<i>o</i>	<i>э</i>	Ъ
<i>ǫ̃</i>	<i>ы</i>	<i>і</i>	—
<i>й</i>	Ъ		

Кансанантызм. Праславянская мова пераняла з індаеўрапейскай прамовы наступную сістэму зычных фанем:

- 1) дзве так званыя «паўгалосныя» фанемы: санорныя **[v] i *[j]*;
- 2) восем санорных фанем: чатыры нескладовыя і чатыры складовыя: **[r], *[l], *[m], *[n], *[r_o], *[l_o], *[m_o], *[n_o]*;
- 3) пятнаццаць выбухных: **[p], *[p^h]¹, *[t], *[t^h], *[b], *[b^h], *[d], *[d^h], *[g], *[g^h], *[g^w], *[g^{wh}], *[k], *[k^h], *[k^w]*;
- 4) дзве фрыкатыўныя фанемы — спіранты — **[s], *[z]*.

Усяго праславянская мова пазычыла з індаеўрапейскай 27 зычных фанем.

2.2 Фанетычныя законы, якія абумоўлівалі структуру і будову агульнаўсходнеславянскага склада

Структура і будова агульнаўсходнеславянскага склада была абумоўлена дзеяннем двух фанетычных законаў, якія ў гэтую мову перайшлі яшчэ з праславянскай. Найперш, гэта закон адкрытага склада (або закон узрастання гучнасці) і закон складовага сінгарманізму.

Закон узрастання гучнасці азначаў, што агульнаўсходнеславянскі склад пачынаўся з найменш гучнага гука, а заканчваўся найбольш

¹ Верхні індэксны [h] над гукам паказвае на тое, што гук мог мець прыдыхальнасць. Даследчыкі мяркуюць, што ў індаеўрапейскай мове існавала такая з'ява як прыдыхальнасць, аднак у нашыя часы большасць навукоўцаў даказваюць, што не ва ўсіх дыялектах. Тыя, што ляглі ў аснову праславянскай мовы, прыдыхальнасцю не валодалі. Аднак традыцыйна фанемы з прыдыхальнасцю адлюстроўваюць пры перадачы праславянскай фанетычнай сістэмы.

гучным. Калі прыняць умову, што глухі зычны гук роўны 1, то можна скласці наступную парадыгму гучнасці агульнаўсходнеславянскіх гукаў:

Шкала гучнасці	Від гука
1	Зычны глухі фрыкатыўны
2	Зычны глухі выбухны
3	Зычны звонкі
4	Зычны санорны
5	Галосны

Такім чынам, з табліцы відаць, што найбольш гучным гукам быў галосны, на які і павінен быў заканчвацца склад; а склад, які заканчваецца на галосны гук, называецца адкрытым, што і абумовіла другую назву дадзенага закона — закон адкрытага склада. Мяжа складала падзелу праходзіла паміж падзеннем гучнасці двух суседніх гукаў. Паводле закона адкрытага склада будаваліся ўсе агульнаўсходнеславянскія словы, напрыклад: $o^5 - n^4 - b^5$, $n^4 a^5 - u^1 - b^5$ і гэтак далей.

Пад закон адкрытага склада трапілі не толькі агульнаўсходнеславянскія словы, аднак і пазычаныя з розных іншых, найперш, грэцкай мовы. Трапляючы пад уплыў мовы ўсходніх славян, яны набывалі такую фанетычную структуру, якая патрабавалася законам узрастання гучнасці. Так, у грэцкім слове *aigiptos* ёсць спалучэнне **-pt-**, якое складаецца з гукаў аднолькавай велічыні па гучнасці, таму паміж гэтымі гукамі развіўся рэдукаваны галосны [ь] — і гэта дзеля таго, каб захаваць узрастанне гучнасці: *~ -gi-нь-тъ*. Тое ж самае адбывалася са словамі *пъсалъмъ*, *Павълъ*.

Закон складовага сінгарманізму абазначаў, што ў межах аднаго склада маглі спалучацца толькі гукі блізкай зоны артыкуляцыі, гэта значыць, заднеязычныя зычныя гукі спалучаліся толькі з галоснымі непярэдняга рада, а пярэднеязычныя зычныя гукі маглі спалучацца толькі з галоснымі пярэдняга рада. Таму натуральным было тое, што для агульнаўсходнеславянскай мовы не былі ўласцівыя склады **ги, ки, хи**, а толькі **гы, кы, хы** (параўн.: **кън#гыни, Кы~въ, хытръ**). Калі ж з праславянскай мовы ў агульнаўсходнеславянскую былі пераняты словы са спалучэннямі ‘заднеязычны зычны гук + галосны пярэдняга

рада', то ў межах складоў з такой будовай адбываліся так званыя пераходныя памякчэнні, або **палаталізацыі** (гл. падрабязней у тэме 3). Не магчымым было спалучэнне зычных з [j], што таксама парушала закон складовага сінгарманізму і выклікала такі працэс, як ётавая палаталізацыя.

Законы адкрытага склада і ўзрастання гучнасці пачалі дзейнічаць у познюю праславянскую эпоху і спынілі сваё існаванне прыкладна ў XII стагоддзі, у сувязі з падзеннем рэдукаваных галосных гукаў **ъ** і **ь**.

2.3 Сістэма галосных гукаў агульнаўсходнеславянскай мовы

Сістэма вакалізму агульнаўсходнеславянскай мовы складалася з 13 фанем, якія паводле рада і пад'ёма можна прадставіць у наступным выглядзе:

Пад'ём	Рад	
	пярэдні	непярэдні
Верхні	<i>и</i>	<i>ы, у</i>
Сярэдні насавы	<i>е</i>	<i>о</i>
Сярэдні ротавы	<i>е', ё, ь</i>	<i>о, ъ, ъ</i>
Ніжні	<i>э</i>	<i>а</i>

Такім чынам, фанемы **и, ы, у, э, о, а** адпавядаюць фанемам сучаснай беларускай мовы. Фанема **е** абазначаючыся літарай **ѣ**, прамаўлялася ў нос як [э^н], падобна польскаму [e]. Фанема **о**, абазначаючыся літарай **@**, прамаўлялася ў нос як [о^н], падобна польскаму гуку [o].

Кароткія фанемы [ê] і [ô] былі даўжэйшымі за [ь] і [ъ], аднак карацейшымі за гукі поўнага ўтварэння [э] і [о].

Фанемы [ъ] і [ь] адрозніваліся ад астатніх галосных тым, што вымаўляліся звышкаротка, таму іх называюць звышкароткімі. Гэтае іх колькаснае скарачэнне, або рэдукцыя, у залежнасці ад пазіцыі ў слове, магло ўзмацняцца, або наадварот, слабець. Таму звышкароткія, або

¹ У сувязі з тым, што літарай **э** адпаведны гук пачаў абазначацца толькі пачынаючы з XV—XVI стст., мэгазгодным будзе ўжываць для абазначэння агульнаўсходнеславянскага гука [э] графему **e**.

рэдукаваныя гукі **ѣ** і **ѡ** маглі быць у моцнай ці слабай пазіцыі. У слабай пазіцыі рэдукцыя прыводзіла да поўнага знікнення гука, а ў моцнай пазіцыі гукі **[ѣ]** і **[ѡ]** амаль дасягалі ўзроўню галосных гукаў поўнага ўтварэння па наступных мадэлях: **[ѣ]** → **[o]**, а **[ѡ]** → **[э]**.

Слабыя пазіцыі для рэдукаваных **[ѣ]** і **[ѡ]**:

- 1) абсалютны канец слова: *рабѣ, сынѣ*;
- 2) у складзе перад наступным складам з галосным поўнага ўтварэння: *дѣ-ва, овѣца*;
- 3) у складзе перад наступным складам з рэдукаваным у моцнай пазіцыі: *чѣтьѣѣ, вѣздѣхѣ*.

Моцныя пазіцыі для рэдукаваных **[ѣ]** і **[ѡ]**:

- 1) пад націскам: *шѣ-пѣ-тѣ, лѣ-гѣ-кѣ*;
- 2) у складзе перад наступным складам з рэдукаваным у слабай пазіцыі: *пѣ-сѣ-кѣ, дѣ-нѣ*;
- 3) у спалучэнні з плаўнымі **[р]** і **[л]** перад зычным: *гѣрло, вѣлна*.

Фанема **[ѣ]** была фанемай пярэдняга рада і ніжняга пад'ёма. Гэта азначае, што яна вымаўлялася як шырокі адкрыты сучасны гук **[э]**.

2.4 Сістэма зычных гукаў агульнаўсходнеславянскай мовы

Сістэма зычных гукаў у дапісьмовы перыяд існавання агульнаўсходнеславянскай мовы была прадстаўлена наступнымі гукамі:

Спосаб утварэння		Месца ўтварэння			
		губныя	пярэдне-язычныя	сярэдне-язычныя	задне-язычныя
Змычныя	выбухныя	<i>б, п</i>	<i>д, т</i>		<i>г, к</i>
	афрыкаты		<i>дж', ч', ц', шч'</i>		
	насавыя	<i>м</i>	<i>н, н'</i>		
	бакавыя		<i>л, л'</i>		
	дрыжачыя		<i>р, р'</i>		
Фрыкатыўныя		<i>в</i>	<i>з, з' с, с', жс', ш'</i>	<i>ј</i>	<i>х</i>

Як відаць з прыведзенай табліцы, у мове ўсходніх славян у перыяд ранняга агульнаўсходнеславянскага моўнага адзінства ўжо прысутнічалі шыпячыя гукі [ж’], [дж’], [ч’], [ш’], свісцячыя [з’], [с’], [ц’]. Яны ўзніклі з заднеязычных гукаў [г], [к], [х], свісцячых [з], [с], выбухных [д], [т], спалучэнняў зычных гукаў пазней у сувязі з дзеяннем закона складовага сінгарманізму ў выніку палаталізацыйных працэсаў і былі толькі мяккімі. Зацвярдзенне шыпячых зычных гукаў і [р] адбылося значна пазней, у старабеларускі перыяд.

Не адрозніваліся зычныя гукі паводле цвёрдасці і мяккасці, бо іх характар перад галоснымі прэдняга рада быў не такім, як у сучаснай беларускай мове. Навукоўцы сцвярджаюць, што парнымі для цвёрдых былі паўмяккія гукі: [з] : [з’], [с] : [с’] і гэтак далей. Аднак да цвёрдых санорных гукаў [л], [н], [р] былі парныя мяккія [л’], [н’], [р’]. Заўсёды мяккім, як і сучаснай беларускай мове, быў гук [ј]. Заўсёды цвёрдымі былі заднеязычныя гукі [г], [к], [х].

Па ступені гучнасці вылучаліся так званыя шумныя, якія маглі быць звонкімі і глухімі, і санорныя [м, н, н’, л, л’, р, р’], сярод якіх вылучаліся група асабліва гучных фанем, так званыя плаўныя — [р₀, р₀’, л₀, л₀’].

З пачатку існавання агульнаўсходнеславянскай мовы ў ёй не было гукаў [ф], [г’], [к’]; ён з’явіўся толькі ў словах, пазычаных з грэцкай мовы: *фараонъ, Феодоръ, кедръ, Гераклъ*.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Назавіце галосныя фанемы праславянскай мовы і іх уласцівасць, паводле якой фанемы ўступалі ў апазіцыю.
2. Што такое дыфтонг? Раскажыце пра будову праславянскіх дыфтонгаў.
3. Раскажыце пра структуру дыфтангальных спалучэнняў праславянскай мовы.
4. Назавіце зычныя праславянскай мовы, характарызуючы іх па спосабе ўтварэння.
5. Што такое прыдыхальнасць і прасачыце яе гісторыю ў дачыненні да праславянскага дыялекта індаеўрапейскай мовы?
6. Назавіце асноўныя фанетычныя законы, якія ўздзейнічалі на структуру і будову склада ў агульнаўсходнеславянскай мове. Які з гэтых законаў пачаў дзейнічаць раней? Праілюструйце свой адказ прыкладамі.
7. Раскажыце пра сутнасць закона ўзрастання гучнасці. Чаму ў лінгвістычнай літаратуры ён мае іншую назву — закон адкрытага склада?
8. Дайце характарыстыку закона складовага сінгарманізму. Якія фанетычныя працэсы былі выкліканы яго дзейнасцю ў дапісьмовую эпоху?
9. Запоўніце параўнальную табліцу «Сістэма агульнаўсходнеславянскага вакалізму» па наступным узору і ахарактарызуйце агульнаўсходнеславянскія галосныя гукі:

Гукі агульнаўсходнеславянскай мовы	Гукі сучаснай беларускай літаратурнай мовы
Колькасць галосных гукаў	
...	...
Зоны артыкуляцыі галосных паводле рада і пад'ёма	
...	...
Колькасць галосных гукаў пярэдняй зоны артыкуляцыі	
...	...
Наяўнасць/адсутнасць насаваых галосных гукаў	
...	...
Наяўнасць/адсутнасць доўгіх і кароткіх галосных гукаў	
...	...

10. Складзіце параўнальную табліцу «Сістэма агульнаўсходнеславянскага кансанантызму» па наступным узору і раскажыце пра агульнаўсходнеславянскія зычныя гукі:

Гукі агульнаўсходнеславянскай мовы	Гукі сучаснай беларускай літаратурнай мовы
Заўсёды цвёрдыя зычныя гукі	
...	...
Заўсёды мяккія зычныя гукі	
...	...
Дыхатамія «цвёрдасць — мяккасць»	
...	...
Трыхатамія «цвёрдасць — паўмяккасць — мяккасць»	
...	...
Наяўнасць аглушэння звонкіх зычных на канцы слова	
...	...
Наяўнасць гука [ф]	
...	...
Наяўнасць гука [ў]	
...	...
Наяўнасць фанетычна падоўжаных зычных	
...	...
Наяўнасць плаўных санорных гукаў	
...	...

ПРАКТЫКАВАННІ ДЛЯ ЗАМАЦАВАННЯ ТЭАРЭТЫЧНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Практыкаванне 1. Падзяліце наступныя словы на склады, выкарыстоўваючы шкалу ўзрастання гучнасці гукаў агульнаўсходнеславянскага склада.

Солодъ, грива, господинъ, добытъкъ, слѣшати, поставити, безъдарныи, высокъ, плачегъ, молодець, невеселъ, сво", кън#зь, дерево, государъ, торговище, серебро, которыи, пожалуетъ, свѣтло, городъ, Витебъскъ, прикупити, целование, конь, игумень, другъ.

Практыкаванне 2. Сярод пераліку слоў выберыце тыя, дзе парушаны ўмовы закона адкрытага склада (узростання гучнасці). Падкрэсліце ўмовы парушэння і пакажыце, як у агульнаўсходнеславянскай мове вырашалася гэтая праблема.

У з о р: много а мно́го (у межах аднаго склада сутыкнуліся два санорныя гукі, што прывяло да парушэння ўзрастання гучнасці).

Страшныи, псалмъ, ручька, внутрь, книга, мнити, сво", мнѣ, народ, Мстиславъ, жонка, Микитъка, ловкии, правда, ровныи, тишкомъ, сходити, вѣздумати, вѣздати, сестра, утро, палка.

Практыкаванне 3. Лацінскай мове вядомы доўгія і кароткія галосныя гукі, дзе даўжыня/кароткасць захавалася як сэнсаадрознівальная прыкмета. На аснове лацінскіх і агульнаўсходнеславянскіх лексем прасачыце гісторыю страты даўжыні/кароткасці ў праславянскай мове.

Лац. *pāstor* ‘пастух’ — аус. *пастухъ*; лац. *sāle* ‘соль’ — аус. *соль*; лац. *nōs* ‘нас’ — аус. *насъ*; лац. *mōrs* ‘смерць’ — аус. *моръ*; лац. *vērus* ‘сапраўдны’ — аус. *вѣра*; лац. *gēnus* ‘род’ — аус. *жена*; лац. *sīc* ‘так’ — аус. *сице*; лац. *ignīs* ‘агонь’ — аус. *огнь*; лац. *tū* ‘ты’ — аус. *ты*; лац. *sūnūs* ‘сын’ — аус. *сынъ*.

Практыкаванне 4. Выпішыце праславянскія праформы, дзе парушаецца закон складовага сінгарманізму. У лексемах падкрэсліце тыя спалучэнні гукаў, што былі немагчымымі пры дзеянні закона складовага сінгарманізму.

*gĩmti, *ronkĩkā, *kydnonti, *kindo, *lũgjā, *dolbto, *zolto, *konjõs, *gẽnā, *voljā, *krutjā, *stolõs, *oldũkā, *chirokõs, *chelmõs, *chytrõs, *darũs, *synũs, *nevẽdtā, *medjā, *dũzgjõs, *võitrõs, *tjudo, *lovjā, *burjā.

ТЭМА 3
ПРАСЛАВЯНСКІЯ ФАНЕТЫЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ,
АБУМОЎЛЕННЫЯ ДЗЕЙННЕМ ЗАКОНА
СКЛАДОВАГА СІНГАРМАНІЗМУ

Як адзначалася ў папярэднім тэме, у праславянскай мове дзейнічаў закон складовага сінгарманізму, што выклікаў шэраг фанетычных працэсаў. Найперш гэта пераходныя памякчэнні заднеязычных гукаў у пазіцыі перад галоснымі пярэдняга рада. У праславянскай мове заднеязычныя гукі ***[g]**, ***[k]**, ***[ch]** былі толькі цвёрдымі, і таму ў пазіцыі перад галоснымі пярэдняга рада яны зведалі працэс памякчэння, або **палаталізацыю**.

Працэс палаталізацыі заднеязычных гукаў перад галоснымі вучоныя падзяляюць на тры разнавіднасці: першая, другая і трэцяя палаталізацыі, вылучэнне якіх адбывалася ў залежнасці: а) ад умоў памякчэння; б) ад часу памякчэння; в) ад выніку памякчэння.

3.1 Першая палаталізацыя заднеязычных гукаў

Калі заднеязычныя зычныя гукі апынуліся ў становішчы перад галоснымі пярэдняга рада недыфтангальнага паходжання, то месца іх утварэння змяшчалася ўперад, у паднябенную (палатальную) зону. Аднак пры гэтым яны мянялі не толькі месца, але і спосаб утварэння:

*k	}	*i	→	č' (ч')
		*e		
*g	}	*ε	→	ž' (ж')
		*ь		
*ch	}		→	š' (ш')

Такое памякчэнне прынята называць **першай палаталізацыяй**. Так, у праславянскім слове **ronka* бачым заднеязычны зычны ***[k]** у пазіцыі перад галосным непярэдняга рада ***[a]**, што не супярэчыла закону складовага сінгарманізму, таму ніякіх змен не адбывалася (**rɔka* → аус. *рука*); аднак калі слова гэтага ж кораня пасля заднеязычнага ***[k]**

мела галосны пярэдняга рада ***[i]**, то адбываліся змены першай палаталізацыі: **porōkiti à porōč'iti à аус. поручити*. Аналагічныя змены адбываліся і з іншымі заднеязычнымі гукамі ў наступных прыкладах: прасл. **grōichōs à *grēchъ à аус. грѣхъ*; аднак прасл. **grōichiti à grēs'iti à грѣхууми*; прасл. **begōs à *begъ à аус. бегъ*; аднак прасл. **begēti à *bež'ēti à *bež'ati à аус. бѣжати*.

Асобна варта сказаць пра спалучэнні ***[kē]**, ***[gē]**, ***[chē]**. Пад уплывам доўгага галоснага гукі ***[ē]**, які павінен быў перайсці ў агульнаўсходнеславянскай мове ў гук **[ě]** (**h**), заднеязычныя памякчаліся. Новыя шыпячыя гукі **[ч']**, **[ж']**, **[ш']** таксама ўплывалі на наступны за ім галосны пярэдняга рада **[ě]**, рухаючы яго з пярэдняга рада ў непярэдні. У выніку гэтага замест **[ě]** узнікаў гук **[a]**: прасл. **slūchēti à *slyš'ati à аус. слышати*; прасл. **krikēti à krič'ati à аус. кричати*.

Працэс першай палаталізацыі працягваўся дастаткова доўга падчас словаўтварэння і словазмянення, аднак усё ж ён спыняецца. Ужо ў агульнаўсходнеславянскай мове заднеязычныя гукі **[г]**, **[к]**, **[х]** у пазіцыі перад гукімі пярэдняга рада недыфтангальнага паходжання перасталі змяняцца, пра што сведчыць так званае непераходнае памякчэнне: прасл. **gybŋoti à gynōti à аус. гинути*; прасл. **kydnōti à kunōti à кинути*; прасл. **hytrōs à хитръ*. Дадзенае памякчэнне адбывалася ўжо ў агульнаўсходнеславянскую эпоху, калі закон складовага сінгарманізму не дзейнічаў. Аднак у гэты перыяд пачынаюць утварацца памяншальна-ласкальныя формы тыпу *сухенька* і *мякенька*, дзе працэс першай палаталізацыі ўжо таксама не адбываўся.

У сучаснай беларускай мове усё чаргаванні заднеязычных гукаў з шыпячымі (**г~ж**, **к~ч**, **х~ш**) — гэта вынік першай палаталізацыі заднеязычных гукаў.

Заўвага. Варта адрозніваць вынік дзеяння першай палаталізацыі і закона аналогіі. Так, у словах тыпу *барочны* (ад *барока*), *фізічны* (ад *фізіка*), *хімічны* (ад *хімік*) чаргаванне **к~ч** будзе тлумачыцца законам аналогіі, а не першай палаталізацыі, бо ў праславянскую эпоху такіх слоў не існавала.

3.2 Другая палаталізацыя заднеязычных гукаў

Пасля пераўтварэння дыфтонгаў і ўзнікнення новых галосных гукаў пярэдняга рада **[ě]** і **[i]** (**h**, **и**) заднеязычныя зычныя гукі трапілі пад **другую палаталізацыю** ў становішчы перад гэтымі галоснымі.

*k	}	*ġ	→ *c' (ц')
*g			→ *z' (з')
*ch			→ *s' (с')

Так, у прасл. **kāina* бачым зыходны дыфтонг **[āi]*, які пасля манафтангізацыі пераўтварыўся ў **[ġ]*. Таму заднеязычны гук **[k]* апынуўся перад галосным пярэдняга рада дыфтангальнага паходжання *[ġ]*: **kġna*. Дадзенае спалучэнне супярэчыла закону складовага сінгарманізму, што прывяло да зменаў у структуры склада паводле другой палаталізацыі: аус. *цhна*. Наяўнасць у сучаснай літоўскай мове слова *kaina* са значэннем 'кошт, цана' пацвярджае гістарычнае чаргаванне **к~ц**.

Аналагічныя змены адбываліся і ў іншых словах: прасл. **mogōi ā mogi ā moz'i ā* аус. *мози!* (загадны лад дзеяслова); прасл. **nogāi ā *nogġ ā noz'ġ ā* аус. *нозh* (давальны-месны склон адзіночнага ліка, жаночага рода назоўніка *нога*); прасл. **douchoi ā duchi ā dus'i ā* аус. *дуси* (множны лік назоўнага склону назоўніка *духъ*).

У сучаснай беларускай мове вынікі другой палаталізацыі заднеязычных захоўваюцца ў формах давальнага і меснага склонаў назоўнікаў жаночага рода адзіночнага ліка з асновай на заднеязычны гук: *дарозе, назе, рацэ, скрусе, страце, жонцы* і іншыя.

Разам з тым, у шэрагу слоў беларускай мовы вынікі другой палаталізацыі страчаны. Так, не захаваліся вынікі другой палаталізацыі:

а) у формах назоўнага і меснага склонаў множнага ліка мужчынскага рода, што тлумачыцца дзеяннем закона аналогіі: адбываецца працэс выраўноўвання асновы назоўнікаў множнага ліка на ўзор назоўнікаў адзіночнага ліка: напрыклад, аус: *стози* — бел. *стагі*; аус: *волицхъ* — бел. *ваўках*.

б) у формах загаднага ладу дзеясловаў. Заканамерным праславянскім формам *бези!*, *пеци!*, *сеци!* адпавядаюць беларускія *бяжы!* *сячы!*, *пячы!*, што тлумачыцца дзеяннем закона аналогіі на ўзор з формамі цяперашняга часу абвеснага ладу 2-й і 3-й асобы адзіночнага ліка (тыпу *бяжыць*, *пячэш*, *сячэш*) і 2-й асобы множнага ліка (*бяжыце*, *пячэце*, *сячэце*).

3.3 Трэцяя палаталізацыя заднеязычных гукаў

Заднеязычныя зычныя ў пазіцыі пасля некаторых галосных пярэдняга рада і складовага плаўнага *[r_o], трапілі пад пераход у мяккія свісцячыя *[k à c’], [g à z’], [ch à s’].

Дадзенага пераходу не адбывалася, калі заднеязычны знаходзіўся ў пазіцыі перад галосным [ъ] і [ы] або зычным. Умовы гэтай палаталізацыі былі ўпершыню адзначаны І. А. Бадуэнам дэ Куртэнэ, таму яе яшчэ называюць бадуэнаўскай.

Так, у праславянскай лексеме *ovika бачым заднеязычны *[k] у пазіцыі пасля галоснага пярэдняга рада *[i]. Пасля заднеязычнага гука стаіць гук *[a], таму такая пазіцыя не пярэчыла дзеянню закона складовага сінгарманізму, паводле якога адбылася трэцяя палаталізацыя заднеязычных гукаў: прасл. *ovīc’a à аус. овьца. Аналагічныя змены адбываліся і з іншымі заднеязычнымі гукамі: прасл. *polīga à польга à polbъ’a à аус. польза.

У той жа час у праславянскім слове *līgīkōs à льгькъ бачым заднеязычны *[g] у пазіцыі пасля галоснага пярэдняга рада [ь]. Аднак пасля заднеязычнага гука ішоў гук [ъ], што пярэчыла ўмовам трэцяя палаталізацыі, таму памякчэння не адбывалася прасл. льгькъ à аус. льгькъ.

Аднак трэцяя палаталізацыя ў наш час яшчэ недастаткова вывучана: маецца шэраг слоў, дзе адбылася трэцяя палаталізацыя, хоць умоў для гэтага не было, або, наадварот, не было палаталізацыі, дзе яна быць павінна, напрыклад: родны склон праславянскага слова *ukenika à uc’enika, дзе *[k] пасля *[i] перад *[a] павінен быў перайсці ў [c’], аднак гэтага не адбылося, напэўна, пад уплывам формы назоўнага склону ученикъ, дзе [к] апынуўся ў пазіцыі перад [ъ].

У сучаснай беларускай мове вынікі трэцяя палаталізацыі мы маем у наступных словах:

- а) назвы ягад: суніцы, чарніцы, брусніцы, дурніцы;
- б) у словах тыпу касец, карэц, шавец, маладзец і іншыя.

Заўвага. Найбольш паслядоўна трэцяя палаталізацыя адбылася ў паўднёваславянскіх мовах і зусім непаслядоўна ва ўсходнеславянскіх мовах. Пазней, калі ў рускую мову пазычалася вялікая колькасць стараславянстваў, пачалі ўзнікаць стылістычныя пары, дзе стараславянстваў, як правіла, ўжываўся ва ўзнёслым, кніжным стылі: *девица* — *дэвка*, *зерьцало* — *зерькало*, *восклицати* — *кликати*, *проницати* — *проникати*, *состязатися* — *тягатися* і гэтак далей.

3.4 Змяненне спалучэнняў **gv *kv *chv* у пазіцыі перад галоснымі пярэдняга рада, што паходзяць з дыфтонгаў

Змены, абумоўленыя дзеяннем закона складовага сінгарманізму, як відаць з папярэдніх тэм, адбываліся пры непасрэдным удзеле заднеязычнага гука з галосным пярэдняга рада. Аднак у праславянскую эпоху ўзаемадзеянне гукаў магло адбывацца і ў дыстактным становішчы. Найперш варта разгледзець гісторыю спалучэнняў **gv, *kv, *chv* у пазіцыі перад галоснымі пярэдняга рада дыфтангальнага паходжання [č] і [i].

Вынікі зменаў гэтага памякчэння цалкам падобныя да выпадкаў другой палаталізацыі: прасл. **gvōizda à gvězda à z'v'ězda à* аус. *zvħzda*; прасл. **kvōitōs à květъ à c'v'ětъ à* аус. *цвħтъ*. прасл. **vъlchvōi à vъlchvi à vъls'v'i à* аус. *вълсви* (множны лік назоўніка *волхв*).

Аднак дадзеныя змены адбываліся нераўнамерна ў дыялектах праславянскай мовы. Так, у заходнеславянскім дыялекце не адбылося пераходнага памякчэння ў спалучэннях **gv, *kv, *chv* перад галоснымі пярэдняга рада дыфтангальнага паходжання. Для прыкладу можна параўнаць сучасную рускую і польскую мовы: руск. *звезда* — польск. *gwiazda*; руск. *цвет* — польск. *kwiat*.

Заўвага. Беларуская мова (і некаторыя гаворкі ўкраінскай мовы) займае прамежкавае становішча ў дачыненні да зменаў у спалучэнні **kv*. Разам з заканамернай формай *цвісіці* у беларускай мове функцыянуе *квітнець*. Даследчыкі мовы тлумачаць гэтую з'яву ўплывам польскай мовы на беларускую.

3.5 Змяненне спалучэнняў **gt *kt* у пазіцыі перад галоснымі пярэдняга рада

Пад дзеяннем закона складовага сінгарманізму траплялі і спалучэнні **gt, *kt* у пазіцыі перад галоснымі пярэдняга рада недыфтангальнага паходжання, у першую чаргу перад галосным [*i]. Найперш такія змены адбыліся ў межах незначальнай формы дзеяслова (інфінітыва) у праславянскую эпоху. Вынікі зменаў былі неаднолькавыя для ўсіх дыялектаў праславянскай мовы: **gt à kt à č' (ч')*.

Зычны [t] уздзейнічаў на папярэдні [g], у выніку чаго адбывалася асіміляцыя паводле глухасці (аглушэнне) гука [g] і ён пераўтвараўся ў парны яму [k]. Спалучэнне [kt] у пазіцыі перад галосным гукам

пярэдняга рада недыфтангальнага паходжання пераходзіла ў мяккую афрыкату [čʹ], напрыклад: прасл. **mogti à mokti à močʹi à* аус. *мочи* (бел. *магчы*); прасл. **sekti à sečʹi à* аус. *сечи* (бел. *сячы*).

Падобныя змены адбыліся і ў формах назоўнікаў жаночага рода старажытнага тыпу скланення на *ī: прасл. **noktīs à noktī à noktь à nočʹь à* аус. *ночь*. У сучасных славянскіх мовах адсутнічаюць словы, што пацвердзілі б чаргаванне **кт~ч**, аднак з французскай мовы вядома слова *накцюрн* ('начная песня'), што яскрава сведчыць пра гістарычныя змены ў спалучэнні ***kt**. Аналагічныя змены адбыліся ў слове: прасл. **dūktīs à dьktь à dьčʹь à* аус. *дочь*.

Асобна варта сказаць пра беларускія формы *магчы*, *бегчы*, *легчы* і іншыя, дзе перад афрыкатыўным гукам [ч] узнікае [г]. У такіх формах адбылася ўстаўка гука [г] паводле аналогіі з формай 1-й асобы адзіночнага ліка: *магу*, *бягу*, *лягу*, у якіх праглядаецца этымалагічны гук [г]. Заўважым, што гук [к] у інфінітыве не ўзнікае па адзначанай аналогіі (параўн. сучасныя формы *сячы*, *пячы*, *валачы*).

3.6 Спалучэнне зычных гукаў з [j] (ётавая палаталізацыя)

Акрамя адзначаных памякчальных працэсаў першай, другой і трэцяй палаталізацыі вучоныя вылучаюць і так званую **ётавую палаталізацыю**, гэта значыць памякчэнне зычных гукаў пры дапамозе [j] (ёт). Гук [j] — сярэдняязычны, фрыкатыўны, санорны, заўсёды мяккі зычны, таму ўздзеянне яго на зычныя заключалася ў памякчэнні гэтых зычных. Аднак памякчальны характар [j] быў крыху іншы, чым у сучаснай беларускай мове таму ўздзеянне прывяло да істотных зменаў у фанетычным ладзе беларускай мовы. Варта заўважыць, што пад ётавую палаталізацыю трапілі не толькі заднеязычныя ***g**, ***k**, ***ch**, але і іншыя гукі:

а) **заднеязычныя *g, *k, *ch + j**. Вынікі зменаў былі аналагічныя першай палаталізацыі заднеязычных гукаў, гэта значыць што з заднеязычных пад уздзеяннем [j] узніклі мяккія шыпячыя гукі ***žʹ**, ***čʹ**, ***šʹ** адпаведна:

прасл. **lugjā à lužʹa à* аус. *лужа*;

прасл. **sekjā à sečʹa à* аус. *сеча*;

прасл. **duchja à dušʹa à* аус. *душа*.

Змены ў спалучэннях 'заднеязычны + j' носяць агульнаславянскі характар, гэта значыць уласцівыя і аднолькавыя для ўсіх дыялектаў праславянскай мовы.

Такім чынам, пры дапамозе ётавай палаталізацыі заднеязычных гукаў можна патлумачыць гістарычныя чаргаванні **г~ж, х~ш, к~ч**: луг — лужа, дух — душа, сяку — сеча, ілгаць — ілжа і іншыя;

б) **пярэднеязычныя свісцячыя *z, *s + j**. Пад уздзеяннем [j] перэднеязычныя свісцячыя *z, *s адсоўваліся ў палатальную (сярэднеязычную) зону артыкуляцыі, дзе непасрэдна ўтвараецца гук [j]. Гэта прыводзіць да ўзнікнення мяккіх шыпячых гукаў: *z à ž'; *s à š':

прасл. *kozja à kož'a à аус. *кожа*;

прасл. *nosja à noš'a à аус. *ноша*.

Аналагічныя змены адбываліся і ў формах дзеясловаў 1-й асобы адзіночнага ліка, дзе ў сучаснай беларускай мове назіраецца гістарычнае чаргаванне **с~ш, з~ж**:

прасл. *nosjo à noš'jo à аус. *ношу* (бел. *нашу* ~ *насіць*);

прасл. *vozjo à vož'jo à аус. *вожу* (бел. *важу* ~ *вазіць*).

Змены ў спалучэннях 'пярэднеязычныя свісцячыя + j' носяць агульнаславянскі характар.

Такім чынам, пры дапамозе ётавай палаталізацыі свісцячых гукаў можна патлумачыць гістарычныя чаргаванні **с~ш, з~ж**: *насіць* — *нашу*, *ноша*; *вазіць* — *важу*, *грузіць* — *грузжу* і іншыя;

в) **санорныя *r, *n, *l + j**. Пад уздзеяннем [j] адбылося памякчэнне санорных гукаў, у выніку чаго з *r, *n, *l утварыліся мяккія *r', *n', *l':

прасл. *burja à bur'a à аус. *бур*";

прасл. *konjōs à kon'ь à аус. *конь*;

прасл. *volja à vol'a à аус. *вол*".

Змены ў спалучэннях 'санорныя + j' носяць агульнаславянскі характар;

г) **губныя *b, *p, *m, *v + j**. Пры ётавай палаталізацыі з губнымі гукамі мовазнаўцы вылучаюць дзве пазіцыі ўздзеяння [j]: 1) у пачатку слова; 2) не ў пачатку слова.

У пачатку слова ўздзеянне [j] на губныя *b, *p, *m, *v носіць агульнаславянскі характар. Мовазнаўцы на спецыяльным абсталяванні даказалі, што самі па сабе губныя гукі памякчацца могуць толькі перад галоснымі перэдняга рада, таму перад [j] у праславянскую эпоху

адбылося не памякчэнне губнога, а ўзнікненне на месцы [j] устаўнога (эпентычнага) гука [j']¹:

прасл. *bjudōs à bl'udo à аус. блюдо;

прасл. *rjujo à pl'ujō à аус. плюю.

Не ў пачатку слова ўзнікненне эпентычнага [j] адбывалася ў дыялектах праславянскай мовы неаднолькава. Так, ва ўсходнеславянскім і паўднёваславянскім (за выключэннем балгарскай мовы) дыялектах змены ў спалучэнні 'зубны + j' былі аналагічныя вышэй разгледжаным:

прасл. *kapja à kapl'a à аус. капл';

прасл. *lubjo à lubl'ō à аус. люблю;

прасл. *tomjo à toml'ō à аус. томлю;

прасл. *lovjo à lovl'ō à аус. ловлю.

У заходнеславянскім дыялекце праславянскай мовы адбылося непераходнае памякчэнне губнога зычнага гука, што пацвярджаецца прыкладамі з сучаснай польскай мовы: *lubię* (люблю), *kupię* (куплю), *zemia* (зямля) і іншыя.

Такім чынам, пры дапамозе ётавай палаталізацыі 'зубны + j' у сучаснай беларускай мове можна патлумачыць гістарычныя чаргаванні б~бл', м~мл', п~пл', в~ўл'. У пазнейшы перыяд, калі ў беларускую мову пачаў пранікаць гук [ф], па аналогіі з іншымі губнымі гукімі ўзнікла чаргаванне ф~фл': *графіць* — *графлю*.

Пры марфемным аналізе неабходна ўключаць гук [л'] у межы кораня: *любл-ю*, *маўл-енн-е* і іншыя. Аднак варта адрозніваць выпадкі былой ётавай палаталізацыі і спалучэнняў 'зычны + л' на стыку марфем у словах тыпу: *кем-лів-ы*, *руп-лів-ы*, *сарам-лів-ы* і пад. У такіх словах, натуральна, суфіксальны [л'] у межы кораня ўключаць нельга;

д) **спалучэнне *sk, *st + j**. Вынікі ўздзеяння [j] на спалучэнні *sk, *st неаднолькавыя ва ўсіх дыялектах праславянскай мовы. Ва ўсходнеславянскім дыялекце адбылося памякчэнне кожнага гука ў спалучэнні пры дапамозе [j]: *skj = sjkj à š'č' (u'ч')²; *stj = sjtj à š'č' (u'ч'):

¹ У мовазнаўчай літаратуры устаўны гук [j'] называюць [j']-эпентэтыкум, бо фанетычны працэс, пры якім адбываецца ўстаўка гука ў сярэдзіну слова, называецца **эпентэза**.

² На пісьме ў помніках старажытнага пісьменства спалучэнне [ш'ч'] перадавалася праз напісанне літары **щ**, што засталася ў рускай графічнай сістэме. У беларускай графіцы вымаўленне адпавядае напісанню (адбылося толькі зацвярдзенне шыпячых гукаў).

прасл. *puskjo à puš'č'o à аус. пуцу (бел. пушчу);
прасл. *iskjo à iš'č'o à аус. иуу.

Такім чынам, пры дапамозе ётавай палаталізацыі ў сучаснай беларускай мове можна патлумачыць гістарычныя чаргаванні **ск-шч** (пускаць — пушчу, пушча); **ст-шч** (горстка — гаршчок, пастка — пашча);

е) **выбухны *d, *t + j**. Вынікі ўздзеяння [j] на выбухныя прэдняязычныя гукі ***d, *t** неаднолькавыя ва ўсіх дыялектах праславянскай мовы. Ва ўсходнеславянскім дыялекце (сюды належыць сучасная беларуская мова) спалучэнні ***dj à ž'; *tj à č'**:

прасл. medja à mež'a à аус. межа;
прасл. *svetja à sveč'a à аус. свеча.

Што да сучаснай беларускай фанетычнай сістэмы, то вядомы два варыянты гукаў на месцы былога спалучэння ***dj**: гэта гукі [ж] і [дж]: *сажа* (прасл. *sadja) і *саджу* (прасл. *sadjo). Навукоўцы выказваюць два пункты погляду на гэтую фанетычную з'яву:

1) першапачаткова гук [дж] быў характэрны тром усходнеславянскім мовам, а з цягам часу выбухны гук [д] страціўся ў рускай і ўкраінскай мовах. Такім чынам, беларуская мова захавала прамежжавы, старажытны этап утварэння мяккай афрыкаты з спалучэння ***dj**;

2) гук [д] узнік як устаўны перад [ж] пры супастаўленні з аднакаранёвымі словамі, напрыклад: *сад* — *сажу* — *саджу*.

У беларускай лінгвістычнай навуцы прынята прытрымлівацца першага меркавання.

Такім чынам, закон складовага сінгарманізму адыграў вялікую ролю ў фанетычным ладзе праславянскай мовы, а разам з тым і ў агульнаўсходнеславянскай фанетычнай сістэме. Многія змены, абумоўленыя гэтым законам, насілі агульнаславянскі характар, а некаторыя мелі неаднолькавыя вынікі ў розных дыялектах праславянскай мовы, што яскрава пацвярджае тэорыю пра неаднароднасць мовы для ўсіх славян, а разам з гэтым дае ўсе падставы лічыць, што існаванне праславянскай мовы скончылася значна раней, прыкладна ў VI ст. н. э., хаця ў мовазнаўчай літаратуры ўказваецца XII ст. Такое адрозненне ў дыялектах, а таксама наяўнасць ужо і ў іх структуры мясцовых рысаў дае падставы лічыць усходнеславянскі дыялект самастойнай мовай, што ў лінгвістычнай літаратуры мае назву агульнаўсходнеславянскай.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Якія патрабаванні да будовы агульнаўсходнеславянскага склада былі выкліканы дзеяннем закона складовага сінгарманізму?
2. Чаму палаталізацыі перад галоснымі гукамі маюць тры разнавіднасці?
3. Дайце адказ пра першае памякчэнне заднеязычных гукаў (першую палаталізацыю) па наступнай схеме:
 - Які гэта працэс паводле ахаплення дыялектаў праславянскай мовы?
 - Якія гукі траплялі пад працэс памякчэння?
 - Перад якімі гукамі адбывалася памякчэнне?
 - Які вынік памякчэння?
 - Ці ва ўсіх сучасных славянскіх мовах вынік памякчэння аднолькавы?
 - Якія асаблівасці памякчэння існуюць у беларускай мове?
4. Раскажыце пра другое памякчэнне заднеязычных гукаў (другую палаталізацыю) па наступнай схеме:
 - Якія гукі траплялі пад працэс памякчэння?
 - Перад якімі гукамі адбывалася памякчэнне?
 - Які вынік памякчэння?
 - Якія асаблівасці памякчэння існуюць у беларускай мове?
5. Ахарактарызуйце трэцяе памякчэнне заднеязычных гукаў (трэцюю палаталізацыю) па наступнай схеме:
 - У чым прыныповае адрозненне трэцяй палаталізацыі ад дзвюх папярэдніх?
 - Якія гукі траплялі пад працэс памякчэння?
 - Пасля якіх гукаў адбывалася памякчэнне?
 - Якія выключэнні існавалі, пры якіх памякчэнне адбывацца не магло?
 - Якія вынікі памякчэння?
 - Якія асаблівасці памякчэння існуюць у беларускай мове?
6. Раскажыце пра змены спалучэнняў ***gv**, ***kv**, ***chv** у пазіцыі перад галоснымі прэдняга рада дыфтангальнага паходжання па наступнай схеме:
 - Які гэта працэс паводле ахаплення дыялектаў праславянскай мовы?
 - Якія спалучэнні гукаў траплялі пад памякчэнне?
 - Перад якімі галоснымі адбывалася памякчэнне?
 - Якія вынікі памякчэння? Ці падобны яны да адной з палаталізацый?
 - Якія асаблівасці памякчэння існуюць у беларускай мове?
7. Ахарактарызуйце змены ў спалучэннях ***gt**, ***kt** у пазіцыі перад галоснымі прэдняга рада. Чаму ў беларускай мове заднеязычны гук [r] узаўяляецца ў інфінітыве (напрыклад, магчы), хоць спрадвечна яго тут быць не павінна?
8. Чаму адбылася ётавая палаталізацыя і на якія гукі яна распаўсюдзілася? У час адказу назавіце спачатку тыя змены, вынікі якіх былі аднолькавымі ва ўсіх дыялектах праславянскай мовы, а пасля тыя, дзе вынікі былі дыялектна адрознымі.
9. Раскажыце пра гісторыю спалучэнняў зычных перад ***[j]**. У час адказу назавіце спачатку тыя змены, вынікі якіх былі аднолькавымі ва ўсіх дыялектах праславянскай мовы, а пасля тыя, дзе вынікі былі дыялектна адрознымі.
10. Самастойна пабудуйце схему «Ётавая палаталізацыя», у якой адлюструйце гукі, што памякчаліся, а таксама вынікі палаталізацыі.

ПРАКТЫКАВАННІ ДЛІА ЗАМАЦАВАННЯ ТЭАРЭТЫЧНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Практыкаванне 1. Адзначце вынікі палаталізацыі ў наступных агульнаўсходнеславянскіх словах, падкрэсліваючы адной рыскай гук, які трапляў пад памякчэнне, а дзвіома — гук, які выклікаў памякчэнне. Прывядзіце ў прыклад слова, у якім прасочваецца этымалагічны, першасны гук. У кожным выпадку назавіце від палаталізацыі (першая, другая або трэцяя).

Слушати, овьца, жена, друзи, кън#зь, цѣсарь, мешькъ, молодець, личьный, лице, смешьнь, дружити, стрижька, тръвожьный, потрошити, сечька, вит#зь, девица, страшьный, (о) друзьн, (о) лицьн.

Практыкаванне 2. У сучасных беларускіх словах адзначце выпадкі палаталізацыйных працэсаў перад (пасля) галосных пярэдняга рада. Будзьце ўважлівымі пры аналізе шыпячых гукаў, якія, як вядома, у беларускай мове зацвярдзелі і сталі патрабаваць пасля сябе галосных непярэдняга рада; акрамя таго, у пазіцыі не пад націскам галосныя зведалі з’яву аканья. Памятайце і пра страту рэдукаванага [ь] у слабай пазіцыі, але яго падзенне адбылося перад тым, як палаталізацыя ўжо адбылася (напрыклад, страшны). У такім выпадку змяніце форму слова (не само слова!) так, каб пасля шыпячага ўзнік галосны, што будзе доказам існавання гуча [ь] (напрыклад, *страшан*, руск. *страшен*).

Крычыць, заручыны, (на) страсе, рэшата, дзічына, імшысты, змрочны, птушка, касец, ручнік, цышыня, (у) дарозе, маладзіца, засушлівы, жэрдка, кручаны, варажыць, сустрэчны, гучаць, (на) малаць.

Практыкаванне 3. Выпішыце словы сучаснай беларускай мовы, у якіх ёсць вынікі першай палаталізацыі, аднак у гэтых прыкладах яна адбылася па граматычнай аналогіі.

Прагматычны, хімічны, зарэчны, палеанталагічны, спрадвечны, музычны, антаганічны, лічбавы, матрычны, прыбярэжны, вальтажны, завочны, пасечны, гучны, манашка.

Практыкаванне 4. У наступных словах адзначце выпадкі ётавай палаталізацыі. Пакажыце спрадвечны гук, які трапляў пад уздзеянне [j]. Прывядзіце адпаведнік з сучаснай беларускай мовы і іншых вядомых вам моў, які б пацвярджаў вашу думку.

Лу́жа, пі́шу, ро́шча, трашчаць, карма́лю, ма́чаха, гараджані́н, лоўля, ва́жу, ка́пля, пра́шчу, дашча́ты, но́ж, дры́жу, на́шу, кашу́, хры́шчаны, кроўля́, ме́ч, пло́шча, сто́раж, мя́жа, выра́шчаны, Кра́мль, адпу́шчу, су́ша, пра́шэнне, ду́ша, ві́шу, прода́ж, вяшча́нне, рэ́жу, ураджа́й, сяджу́.

Практыкаванне 5. Паводле атрыманых звестак з папярэдне вывучаных тэм запішыце агульнаўсходнеславянскія адпаведнікі па нормах XI ст. з прапанаваных праславянскіх праформаў.

*lūgjā, *konjōs, *gēnā, *voljā, *krutjā, *chirokōs, *medjā, *tjudo, *lovjā, *burjā, *krikēti, *kvētōs, *zemjā, *rubjōs, *lekiti, *otīkōs, *odegjā, mūchistōs, *legti,

Практыкаванне 6. Паводле адваротных працэсаў палаталізацыі узнавіце праславянскія праформы прапанаваных агульнаўсходнеславянскіх лексем.

Крушiти, покража, внучькѣ, течь (iнфiнiтыѣ), стричь, плачь, вѣстреча, дощатѣ, девица, смешькѣ, снежькѣ, женщина, ямщикѣ, стужька, вожакѣ, сѣбожье, дичина, свеча, продажа, прошение, мочь.

ТЭМА 4
ПРАСЛАВЯНСКІЯ ФАНЕТЫЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ,
АБУМОЎЛЕННЫЯ ДЗЕЯННЕМ ЗАКОНА
АДКРЫТАГА СКЛАДА (УЗРАСТАННЯ ГУЧНАСЦІ)

Закон адкрытага склада (узрастання гучнасці) прыводзіў у структуры склада праславянскай мовы дзве заканамернасці:

1) склад будаваўся па прынцыпе ўзрастання гучнасці, гэта значыць ад найменш гучнага гука да найбольш гучнага;

2) склад павінен быў заўсёды заканчвацца на галосны гук, бо ён быў найбольш гучным гукам. Адсюль і другая назва закона — закон адкрытага склада.

4.1 Спрашчэнне груп зычных

Спрашчэнне груп зычных — агульнаславянскі фанетычны працэс выпадзення гука (звычайна выбухнога) са спалучэння гукаў. Найперш такія спалучэнні пярэчылі ўзрастанню гучнасці ў межах склада і марфемы:

прасл. *s¹ʰr⁵p²n⁴ʰs⁵ à sʰr-пʰ à sʰpʰ à аус. сʰнʰ (бел. сон).

У праславянскім слове *sʰrпʰ бачым спалучэнне зычных гукаў *[pn], якое знаходзіцца ў межах адной марфемы (кораня). Гэтае спалучэнне пярэчыць закону ўзрастання гучнасці, таму выбухны *[p], які парушае ўзрастанне, выпадае са спалучэння гукаў. Яго наяўнасць у праславянскі перыяд пацвярджаюць гістарычна роднасныя словы *спаць*, *сапець* і іншыя.

Разгледзім іншыя прыклады:

прасл. *kʷnʷti à kʷnʷti à аус. кинути (бел. кінуць ~ кідаць);

прасл. *gʷnʷti à gʷnʷti à аус. гинути (бел. гінуць ~ гібець);

прасл. *dolbto à dolto à doloto à аус. долото (бел. долата ~ далбіць).

Аднак з’ява спрашчэння груп зычных адбывалася нераўнамерна ва ўсіх дыялектах праславянскай мовы. Так, у заходнеславянскім

дыялекце ў спалучэннях ***dl**, ***tl**, ***dm** выпадзенне выбухнога гука не адбывалася:

прасл. (УД): *mytlo à mylo à аус. мыло;

прасл. (ЗД): *mytlo à mydlo à польск. mydło;

прасл. (УД): *sedmīs à sedmь à semь à аус. семь (параўн. руск. седьмой);

прасл. (ЗД): *sedmīs à sedmь à польск. siedem.

Як відаць з прыкладаў, у сучасных заходнеславянскіх мовах (напрыклад, у польскай мове) дадзеныя спалучэнні захоўваюцца.

Пад спрашчэнне зычных траплялі і канцавыя зычны гукі праславянскай мовы ***[s]** і ***[t]** (граматычна яны былі канчаткамі).

4.2 Змяненне груп зычных

Змяненне груп зычных — агульнаславянскі фанетычны працэс, пры якім у спалучэнні зычных гукаў адзін з іх змяняецца на найменш гучны, каб не парушаць узростанне гучнасці, напрыклад: прасл. *k²l⁴a⁵ld³t²i⁵ à kla|tti à kla|sti à класти (бел. класці).

У інфінітыве **kladti* у другім складзе назіраем парушэнне ўзрастання гучнасці. У такім выпадку адбываўся працэс змянення груп зычных. Спачатку звонкі ***[d]** перад глухім ***[t]** аглушаўся, затым два аднолькавыя гукі ***[tt]** зведалі працэс дысіміляцыі (распадабнення) паводле спосабу ўтварэння, у выніку чаго з гука ***[t]** утварыўся гук ***[s]**. Этымалагічную наяўнасць гука **[d]** у праславянскім інфінітыве пацвярджае чаргаванне зычных **д~с'** у беларускіх формах *класці* ~ *кладу*.

Разгледзім і іншыя інфінітывы беларускай мовы, якія заканчваюцца на **-сці**: прасл. **metti* à *mesti* à аус. мести (бел. месці ~ мяту); прасл. **vedti* à *vetti* à *vesti* à аус. вести (бел. весці ~ вяду).

У выніку змянення груп зычных у сучаснай беларускай мове маем гістарычныя чаргаванні: **д~с'** (вяду — весці), **т~с'** (пляту — плесці); **д~с** (веды — весткі); **дз'~с'** (прадзеш — прасці).

4.3 Манафтангізацыя дыфтонгаў

Манафтангізацыя дыфтонгаў — гэта працэс утварэння аднаго галоснага гука з двух галосных. У праславянскай мове былі магчымы дыфтонгі, у якіх адзін элемент быў складовы (яго утваралі гукі **[a]**, **[o]**, **[e]**

як доўгія, так і кароткія), а другі элемент — нескладовы (гэта гукі [i] і [u]). Такія спалучэнні галосных гукаў пярэчылі закону ўзрастання гучнасці, таму ва ўсходнеславянскім дыялекце адбываўся працэс знікнення дыфтонгаў.

Традыцыйна вылучаецца дзве пазіцыі ў змяненні дыфтонгаў:

1) перад галосным гукам; 2) перад зычным гукам або на канцы слова.

У пазіцыі перад галосным гукам другі, нескладовы элемент дыфтонга у сувязі са сваёй набліжанасцю да зычнага гука пераходзіць у санорны па наступнай мадэлі: *[i] à *[j]; *[u] à *[v]:

прасл. *kaiati à kajati à аус. ка"ти (бел. каяцца);

прасл. *kouati à kovati à аус. ковати (бел. каваць).

У пазіцыі перад зычным гукам або на канцы слова адбывалася манафтангізацыя дыфтонга. Аднак пры гэтым варта ўлічваць даўжыню або кароткасць першага, складовага элемента ў дыфтонгу. Вучоныя не маюць адзінай думкі наконт вынікаў манафтангізацыі, але некалькі пазіцый не выклікаюць сумнення: *āi, *ōi à ě (h); *āi, *ōi à i; *ōu, *ōu à u; *eu à 'u. Напрыклад:

прасл. *koujo à kujō à аус. кую;

прасл. *kāina à kēna (умовы другой палаталізацыі) à c'ēna à аус. цһна;

прасл. *stogōi à stogī (умовы другой палаталізацыі) à stoz'i à аус. стози (бел. стагі).

Такім чынам, дзякуючы працэсу манафтангізацыі дыфтонгаў, які быў выкліканы дзеяннем закона ўзрастання гучнасці, у сучаснай беларускай мове існуе гістарычнае чаргаванне ав~у (*каваць ~ кую, злаваць ~ злую*).

4.4 Манафтангізацыя дыфтангальных спалучэнняў 'галосны + насаваы зычны гук' (гісторыя насаваых галосных гукаў)

У праславянскай мове існавалі дыфтангальныя спалучэнні гукаў двух відаў: 'галосны + насаваы зычны' і 'галосны + плаўны санорны зычны'. Такія спалучэнні вымаўляліся ў межах аднаго склада, таму пярэчылі закону адкрытага склада.

Звернемся да гісторыі дыфтангальных спалучэнняў 'галосны + насаваы зычны гук'. Вылучаюцца дзве пазіцыі, пры якіх дыфтангальныя спалучэнні зведалі пераўтварэнні: 1) перад галосным гукам; 2) перад зычным гукам або на канцы слова.

У пазіцыі перад галосным гукам спалучэнне ‘галосны + насавы зычны’ перастае вымаўляцца ў межах аднаго склада, што дазваляе правесці складападзел пасля галоснага гука перад насавым зычным:

прасл. *po|č' **in**|a|ti à po|č' i|na|ti à аус. пачина́ти (бел. пачынаць);
прасл. *ra|z'ь| **min**|a|ti à ra|z'ь| mi|na|ti à аус. раз'зми́нати (бел. размінаць);
прасл. *v'ь| **zim**|a|ti à v'ь| zi|ma|ti à аус. в'ьзими́ти;
прасл. *zvon| **ь**|k'ь à zvo|n'ь|k'ь à аус. звон'ьк'ь (бел. званок);
прасл. *i| **men**|i à i|me|ni à аус. имени́ (родны склон ад ім#).

У пазіцыі перад зычным гукам або на канцы слова спалучэнне ‘галосны + насавы зычны’ утварала закрыты склад, таму адбываўся працэс манафтангізацыі дыфтангальных спалучэнняў, што прывяло да ўтварэння насавага галоснага гука па наступнай мадэлі: калі галосны гук паводле руху языка па гарызанталі належаў да пярэдняга рада, то ўтвараўся [e], калі ж да непярэдняга рада, то [o]:

прасл. *po|č' **in**|ti à po|če|ti;
прасл. *ra|z'ь| **min**|ti à ra|z'ь| me|ti;
прасл. *v'ь| **zim**|ti à v'ь| ze|ti;
прасл. *zvon| **ь**|k'ь à zvo|k'ь;
прасл. *i| **men**| à i|me.

Насавыя галосныя гукі засведчылі помнікі стараславянскага пісьменства, дзе [e] на пісьме перадаваўся праз #, а [o] — праз @. Сярод сучасных славянскіх моў насавыя галосныя захаваліся ў польскай і ў некаторых дыялектах македонскай. Ва ўсходнеславянскіх мовах насавыя галосныя не захаваліся па прычыне працэсу **дэназалізацыі**¹. Вучоныя датуюць гэты працэс X ст. Ва ўсходнеславянскім дыялекце працэс дэназалізацыі адбываўся па наступнай мадэлі: [o] à [y], [e] à [ʼa]:

прасл. *po|č' **in**|ti à po|če|ti à poč'ati à аус. поч" ти;
прасл. *ra|z'ь| **min**|ti à ra|z'ь| me|ti à raz'ьm'ati à аус. раз'ьм" ти;
прасл. *v'ь| **zim**|ti à v'ь| ze|ti à v'ьz'ati à аус. в'ьз" ти;
прасл. *zvon| **ь**|k'ь à zvo|k'ь à zvuk'ь à аус. звук'ь.
прасл. *i| **men**| à i|me à аус. имя.

Заўвага. У некаторых словах беларускай мовы на месцы заканамернай мадэлі [e] à [ʼa] маем гук [э]: *агледзіны, трэсці, запрэгчы* і іншыя.

¹ Дэназалізацыя — працэс страты насавам галосным свайго насавага прыгука.

Такім чынам, дзякуючы існаванню насаваых галосных гукаў у агульнаўсходнеславянскай мове, сучасная беларуская мова мае гістарычныя чаргаванні **ын~Ен~а** (*пачынаць ~ пачну ~ пачаць*), **ым~Ем~а** (*зжымаць ~ жму ~ жаць*) і іншыя.

4.5 Гісторыя дыфтангальных спалучэнняў 'галосны + санорны плаўны зычны гук' (першае паўнагалоссе)

Другім відам дыфтангальных спалучэнняў, якія існавалі ў праславянскай мове і вымаўляліся ў межах аднаго склада, было спалучэнне 'галосны + плаўны санорны гук'. У праславянскай мове санорныя [r] і [l] былі паўгалоснымі гукамі, мелі дадатковую складовасць, гэта значыць маглі ўтвараць вяршыню склада. Адзначым, што ў сучаснай беларускай мове санорныя страцілі здольнасць самастойна ўтвараць склад, аднак, напрыклад, у сербскай, чэшскай мовах яны маюць здольнасць да складаўтваральнасці: сербск. *vlk* (воўк), *srp* (серб); чэшск. *vřba* (вярба), *slza* (сляза).

Існуюць дзве пазіцыі, у якіх апыналіся спалучэнні 'галосны + плаўны санорны гук': 1) перад галосным гукам; 2) паміж зычнымі гукамі.

У пазіцыі перад галосным гукам спалучэнне 'галосны + плаўны санорны гук' спыняе вымаўляцца ў межах аднаго склада, што дазваляе правесці складападзел пасля галоснага гука перад плаўным:

прасл. *pro|stor|ъ à pro|stol|ъ à аус. просторъ;
прасл. *po|zor|ъ à po|zol|ъ à аус. позоръ.

У пазіцыі паміж зычнымі гукамі адбываюцца дастаткова складаныя дыялектна дыферанцаваныя працэсы змяненняў, што прывяло да асаблівасцей вымаўлення і напісання слоў у сучасных славянскіх мовах. Для абазначэння спалучэнняў 'галосны + плаўны санорны гук' ужываюцца схемы **tort*, **tolt*, **tert*, **telt*, дзе **t** — любы зычны гук. Разгледзім іх падрабязней на прыкладах для кожнага з дыялектаў асобна:

прасл. (ПД) *stōr,nā à strōnā à strana à ст-сл. страна.

У паўднёваславянскім дыялекце праславянскай мовы даўжыня гука канцэнтруецца над галосным [ō], санорны мае дадатковую складовасць [r_o], якая з цягам часу страчваецца, што прыводзіць да

перастаноўкі (метатэзы) гукаў у дыфтангальным спалучэнні. Доўгія галосныя гукі [ō] або [ē] у паўднёваславянскім дыялекце перайшлі ў [a] і [ĕ] (h) адпаведна. Разгледзім іншыя прыклады:

прасл. (ПД) *zōl_oto à zlōto à zlato à ст.-сл. злато;
прасл. (ПД) *sēr_odā à srēda à srēda à ст.сл. срѣда;
прасл. (ПД) *mēl_oko à mlĕko à mlĕko à ст.-сл. млѣко.

Ва ўсходнеславянскім дыялекце праславянскай мовы даўжыня гука канцэнтруецца над зычным [r] або [l], які таксама мае дадатковую складовасць. Даўжыня гука, а таксама страта дадатковай складовасці прыводзяць да ўзнікнення пасля плаўнага санорнага такога ж гука, які стаіць перад ім. Дадзеная мадэль утварэння называецца **паўнагалоссем**, а сам працэс змянення ва ўсходнеславянскім дыялекце дыфтангальных спалучэнняў ‘галосны + плаўны санорны гук’ мае назву **першага паўнагалосся**:

прасл. (УД): *stor_onā à stor_ona à storona à аус. сторона;
прасл. (УД) *zol_oto à zol_oto à zoloto à аус. золото;
прасл. (УД) *ser_odā à ser_oda à sereda à аус. середа.

Асобна варта спыніцца на разглядзе спалучэнняў тыпу ***telt**. Ва ўсходнеславянскім дыялекце санорны гук [l_o] меў не толькі складаўтваральнасць, але і дадатковую агубленасць [l_o^w], што прыводзіла да рэгрэсіўнай акамадацыі. Гук [e], адсоўваючыся назад, з пярэдняга рада пераходзіць у непярэдні, і пераўтвараецца ў [o]. Далейшая гісторыя зменаў у спалучэнні ‘галосны + плаўны санорны гук’ аналагічная спалучэнню тыпу ***tolt**:

прасл. (УД) *mēl_o^wko à mol_oko à mol_oko à moloko à аус. молоко.

Неабходна звярнуць увагу на прыклады, калі ў спалучэннях тыпу ***telt** адбываецца працэс першай палаталізацыі, напрыклад:

прасл. (УД) *chel_o^wmъ à š'eł_o^wmъ à š'ol_omъ à š'ol_omъ à š'olomъ à š'elomъ à аус. шеломъ (бел. шалом).

У праславянскім слове ***chel_o^wmъ** бачым заднеязычны гук [ch] у пазіцыі перад галосным пярэдняга рада [e] (гэта ўмовы першай палаталізацыі), дзе гук [ch] пераходзіць у мяккі шыпячы [š']. У сваю чаргу гук [l_o^w] — санорны, плаўны, лабіялізаваны, уплывае на

папярэдні гук [e] і робіць яго гукам непярэдняга рада [o]. Далейшае ўтварэнне супадае з мадэллю паўнагалосся, аднак замест заканамернага **-оло-** ва ўсходнеславянскіх мовах маем **-ело-** па прычыне таго, што гук [š'] — мяккі (а мяккія зычныя патрабуюць пасля сябе толькі галосных пярэдняга рада), таму ён уплывае на наступны гук непярэдняга рада [o] і робіць яго галосным пярэдняга рада [э].

У сучаснай беларускай мове былыя спалучэнні ‘галосны + плаўны санорны гук’ маюць шырокі дыяпазон фанетычных варыянтаў: **ора, аро, ара, ола, ало, ала, ера, ярэ, яро.**

У сучаснай рускай мове захаваліся шматлікія непаўнагалосныя формы, якія з’яўляюцца стараславянізмамі, напрыклад: *бремя, прах, враг, гласный, нравы, срам, награда, краткий* і іншыя.

У **заходнеславянскім дыялекце** мадэль змянення дыфтангальнага спалучэння была падобнай да ўсходнеславянскай, за выключэннем двух асаблівасцей: 1) гук [П] дадатковай агубленасці не меў; 2) пры ўтварэнні паўнагалоснай формы галоны гук перад санорным страціўся па невядомых прычынах:

прасл. (ЗД): *stor_onā à stor_ona à stōrona à польск. strona;

прасл. (ЗД) *zol_oto à zol_oto à zōloto à польск. złoto;

прасл. (ЗД) *ser_odā à ser_oda à sēreda à зд. sreda;

прасл. (ЗД) *mel_oko à mel_oko à meleko à польск. mleko.

Можна адлюстраваць у наступнай табліцы заканамернасці змяненняў тыпу ***tort** у дыялектах праславянскай мовы:

Прасл.	УД	ЗД	ПД
*tort	torot	trot	trat
*tolt	tolot	tlot	tlat
*tert	teret	tret	trht
*telt	tolot (telot)	tlet	tlht

4.6 Змяненне спалучэнняў галосных з плаўнымі ў пачатку слова

У папярэднім пункце мы разгледзелі выпадкі, калі спалучэнне ‘галосны + плаўны санорны гук’ размяшчалася паміж зычнымі гукамі.

Параўнальна-гістарычны метада дазволіў выявіць у праславянскай мове адзначаныя вышэй спалучэнні ў пачатку слова. У лінгвістычнай літаратуры яны адпавядаюць формулам ***ort**, ***olt**.

Заўвага. пачатковых спалучэнняў ***ert**, ***elt** не існавала, бо гук [e] не мог утвараць непрыкрыты склад, таму да яго далучаўся пратэтычны гук [j]; такое спалучэнне [je] ў паўднёваславянскім і заходнеславянскім дыялекце цалкам захавалася, а ва ўсходнеславянскім дыялекце [je] → [o], напрыклад: польск. jezero — руск. озеро, бел. возера; польск. jeleń — руск. олень, бел. алень і іншыя.

Раскрыццё склада у спалучэннях тыпу ***ort**, ***olt** адбывалася не за кошт даўжыні галоснага і складаўтваральнасці санорнага гукаў, а па прычыне ўзыходнай і зыходнай інтанацыі.

Пры ўзыходнай інтанацыі для ўсіх дыялектаў праславянскай мовы была ўласціва толькі адна мадэль пераўтварэння: даўжыня канцэнтравалася над галосным [ō], гук [l_o] — санорны, плаўны, складаўтваральны, таму адбылася перастаноўка (метатэза) гукаў у спалучэнні; доўгі гук [ō] пераходзіў у [a]:

прасл. *ōl_okomъ → lōkomъ → lakomъ → аус. лакомъ;
прасл. *ōr_otlo → rōtlo → ratlo → ralo → аус. рало 'плуг'.

Пры зыходнай інтанацыі вынікі спалучэнняў 'галосны + плаўны санорны гук' у пачатку слова дыялектна адрозніваліся. У паўднёваславянскім дыялекце праславянскай мовы вынікі зменаў у спалучэнні былі роўнымі тым, што разглядаліся пры ўзыходнай інтанацыі, гэта значыць адбывалася метатэза з падаўжэннем галоснага гука. Ва ўсходнеславянскім і заходнеславянскім дыялектах перастаноўка гукаў адбывалася без падаўжэння галоснага, што захавала яго без змен:

прасл. (ПД): *ōr_ozumъ → rōzumъ → razumъ → ст.-сл. разумъ;
прасл. (УД, ЗД): *or_ozumъ → rozumъ → аус. розумъ;
прасл. (ПД): *ōl_okъtъ → lōkъtъ → lakъtъ → ст.-сл. лакътъ;
прасл. (УД, ЗД): *ol_okъtъ → lokъtъ → аус. локътъ (бел. локаць, польск. lokieć).

Заўвага. У рускай мове ўжываюцца словы *разум*, *равный*, *разница*, *равенство*, у якіх пачатковы фанетычны склад [ра] не адпавядае заканамернай усходнеславянскай мадэлі. Даследчыкі лічаць, што гэта стараславянізмы, якія ўжываюцца пад уплывам царкоўнаславянскай мовы на рускую.

Такім чынам, закон адкрытага склада (узрастання гучнасці) меў надзвычай важнае значэнне ў фанетычнай сістэме праславянскай мовы. Вынікі зменаў праславянскай мовы насілі як агульнаславянскі характар, так і дыялектна адрозніваліся, што пацвярджае гіпотэзу аб раннім распадзе праславянскай мовы.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Назавіце дзве асаблівасці, які выклікаў закон адкрытага склада ў праславянскую эпоху? Чаму закон адкрытага склада ў лінгвістычнай літаратуры мае назву «закон узрастання гучнасці»?
2. Пералічыце фанетычныя працэсы, выкліканыя дзеяннем закона адкрытага склада (узрастання гучнасці).
3. Што такое спрашчэнне груп зычных гукаў?
4. Ахарактарызуйце працэс змянення груп зычных гукаў. Якія гістарычныя чаргаванні ўзніклі дзякуючы гэтаму фанетычнаму працэсу?
5. Дайце азначэнні паняццяў «дыфтонг» «дыфтангальнае спалучэнне»? Назавіце вядомыя вам дыфтонгі і дыфтангальныя спалучэнні праславянскай мовы, адзначыўшы асаблівасці іх вымаўлення ў межах аднаго склада?
6. Ахарактарызуйце працэс манафтангізацыі дыфтонгаў у познюю праславянскую эпоху. Пакажыце віды зменаў у дыфтонгах.
7. Раскажыце пра гісторыю насаваых галосных гукаў у познюю праславянскую эпоху.
8. Раскрыйце сутнасць паняцця «дэналізацыя». Якое дачыненне дэналізацыя мела да агульнаўсходнеславянскай мовы?
9. З якімі дыфтангальнымі спалучэннямі звязана гісторыя першага паўнагалосся ў агульнаўсходнеславянскай мове? У якіх умовах павінны былі апынуцца гэтыя спалучэнні, каб узнікла магчымасць утварэння першага паўнагалосся?
10. Раскажыце пра гісторыю першага паўнагалосся ва ўсходнеславянскім дыялекце ў спалучэннях ***tort**, ***tolt**, ***tert**.
11. Ахарактарызуйце асаблівасці змен спалучэння ***telt** ва ўсходнеславянскім дыялекце праславянскай мовы. Што стала прычынай адыходу ад агульнай мадэлі пераходу дыфтангальнага спалучэння ***telt**?
12. Раскажыце пра змяненне спалучэння ***telt** ва ўсходнеславянскім дыялекце, калі першы зычны гук быў заднеязычны. Як палаталізацыйны працэс паўплываў на мадэль утварэння паўнагалосных формаў?
13. Ад чаго залежала змяненне спалучэнняў ***ort**, ***olt** у пачатку слова?
14. Апішыце працэс змянення галосных з плаўнымі ў пачатку слова на прыкладзе трох дыялектаў праславянскай мовы.

ПРАКТЫКАВАННІ ДЛЯ ЗАМАЦАВАННЯ ТЭАРЭТЫЧНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Практыкаванне 1. Узнавіце праславянскую праформу наступных слоў (формаў слоў) да працэсу спрашчэння груп зычных. Карыстайцеся прыведзенымі ў дужках словамі беларускай або іншых моў.

Тануць (тапіцца, тапелец); воблака (руск. облоко, обволакивать); аса (літоўск. vapsa), вобласць (руск. область, власть, бел. воласць); скінуць (кідаць); мыла (мыць, мыты); ем (ядуць, з’едзены); украла (краду, крадзены); вяла (вяду, падводзіць); вянуць (руск. увядать); гінуць (пагібель); мяла (мяту); плёскацца (пляснуць); усланы (сцяліць).

Практыкаванне 2. Узнавіце праславянскую праформу наступных слоў да працэсу змянення груп зычных. Карыстайцеся прыведзенымі ў дужках словамі беларускай або іншых моў.

Весці (вяду); месці (мяту), нявеста (ведаць), нянавісьць (ненавіджу); прасці (праду); аповесць (апавядаць); упасці (падаць); цвісці (цвяту).

Практыкаванне 3. У беларускіх словах узнавіце старажытны карань. Дакажыце на аснове прыведзеных у дужках прыкладаў з беларускай або іншых моў, што ў гэтых лексемах раней былі дыфтонгі.

У з о р: ку-ю (бел. кав-аць, руск. ков-ать). Наяўнасьць чаргавання **у~ав** дае падставы лічыць, што на месцы былога [y] быў дыфтонг, які манафтангізаваўся перад зычным [j]: *koujo → kijo → аус. кую.

Пець (руск. поёт), плюе (пляваць), цень (таямніца); тур (руск. тавро); слава, слова (слыць, стар. слуги); плавец (плыць, стар. плуги); віць (руск. повойник).

Практыкаванне 4. Расплумачце, у выніку якіх фанетычных змен узніклі варыянты каранёў.

Жаць — жму — зжымаць; пачаць — пачну — пачынаць; памяць — помню — успамінаць; узяць — вазьму — руск. вимать; племя — племені; заняць — займу — заімаць; клятва — праклінаць; падняць — падніму; мяць — размінаць — мну; кусаць — руск. комсать.

Практыкаванне 5. У беларускіх словах прасачыце гісторыю першага паўнагалосся ў трох славянскіх дыялектах.

Далонь, сорам, голад, воласць, порах, калода, бераг, бараніць, мароз, палон, голад, бяроза, малако, чалавек, дарога, наравіць, дрэва, шалом, жалоба, валачы, варона, калоць, гарох, варажыць, жарабя.

Практыкаванне 6. У праславянскіх праформах прасачыце гісторыю першага паўнагалосся ў трох славянскіх дыялектах.

*dolbto, *melko, *moldōs, *gordōs, *bordā, *porsent, *korbōs, *kolti.

Практыкаванне 7. Запішыце беларускія і рускія адпаведнікі да ніжэй пералічаных стараславянскіх слоў. Зрабіце вывад пра першае паўнагалосся ў беларускай і рускай мовах.

Глава, длато, жлѣвъ, градъ, страна, вразда, власть, врѣгъ, влага, плѣнъ, кратъкъ, плам#, шлѣмъ, срѣда, охрана, дрѣво.

Практыкаванне 8. Прасачыце гісторыю спалучэнняў ‘галосны + плаўны санорны гук’ у пачатку слова ў трох славянскіх дыялектах на прыкладзе праславянскіх праформаў.

*oldii (зыходная інтанацыя), *olkūtī (зыходная інтанацыя), *orvīnōs (зыходная інтанацыя), *ortajōs (узыходная інтанацыя), *ordlo (узыходная інтанацыя), *orbotā (зыходная інтанацыя), *orsti (зыходная інтанацыя), *olnīs (узыходная інтанацыя).

ТЭМА 5
ФАНЕТЫЧНЫЯ ЗМЭНЫ ПІСЬМОВАЙ ЭПОХІ

5.1 Гісторыя рэдукаваных **ѣ** і **ь**

Галосныя гукі агульнаўсходнеславянскай мовы **[ѣ]** і **[ь]** былі карацейшымі, чым усе астатнія; **[ь]** — гук пярэдняга рада і сярэдняга ротавага пад'ёма, ужываўся пасля мяккіх зычных і вымаўляўся як кароткі гук [э]; **[ѣ]** — гук непярэдняга рада і сярэдняга ротавага пад'ёма, са слабай лабіялізацыяй, вымаўляўся як кароткі і невыразны гук [о]. Галосныя **[ѣ]** і **[ь]** выступалі як фанемы, гэта значыць, што яны маглі адрозніваць словы, напрыклад: **сь** — зваротны займеннік мужчынскага рода, **се** — зваротны займеннік ніякага рода.

Рэдукаваныя **[ѣ]** і **[ь]** маглі ў словах знаходзіцца ў розным становішчы, у сувязі з чым вылучаюцца іх моцная і слабая пазіцыі.

Слабая пазіцыя для рэдукаваных **[ѣ]** і **[ь]**:

- 1) абсалютны канец слова: *рабѣ, сынѣ*;
- 2) у складзе перад наступным складам з галосным поўнага ўтварэння: *дѣ-ва, овѣца*;
- 3) у складзе перад наступным складам з рэдукаваным у моцнай пазіцыі: *чѣтьѣ, вѣздѣхѣ*.

Моцная пазіцыя для рэдукаваных **[ѣ]** і **[ь]**:

- 1) пад націскам: *шѣ-пѣ-тѣ, лѣ-гѣ-кѣ*;
- 2) у складзе перад наступным складам з рэдукаваным у слабай пазіцыі: *пѣ-сѣ-кѣ, дѣ-нѣ*.
- 3) у спалучэнні з плаўным [р] і [л] перад зычным: *гѣрло, вѣлна*.

Вызначэнне пазіцыі рэдукаванага лепш пачынаць з канца слова. Моцная пазіцыя графічна абазначаецца знакам (+), слабая — (–). Пры змяненні формы слова пазіцыя рэдукаванага магла змяняцца, напрыклад:

Назоўны склон: *Витьбѣскѣ* (пазіцыі: – / + / –);

Родны склон: *Битьбѣска* (пазіцыі: + / –).

У выніку ўзнікала чаргаванне слабых і моцных рэдукаваных. У далейшым яно прывяло да развіцця такой фанетычнай з'явы, як бегласць галосных.

Адрозненне ў моцнай і слабай пазіцыі паўплывала на далейшы лёс рэдукаваных [ѣ] і [ь]. Пачынаючы з XI ст. рэдукаваныя пачалі змяняцца, а да канца XII — пачатку XIII ст. — поўнасю зніклі. У агульнаўсходнеславянскіх помніках пісьменства першым выпадкам страты рэдукаваных стала напісанне слова *к(ѣ)н<зь* без ѣ на Барысавым камяні (датуецца 1068 г.).

Страта рэдукаваных — гэта двухбаковы працэс: у слабай пазіцыі рэдукаваны поўнасю знікаў, а ў моцнай паступова ўзмацняўся да галоснага поўнага ўтварэння: [ь] à [э]; [ѣ] à [о]: *сѣна* — *сна*; *дѣнь* — *день*; *сѣнѣ* — *сон*.

Пазней у беларускай мове галосныя [о] і [э], што з'явіліся на месцы моцнай пазіцыі [ѣ] і [ь], зведалі з'яву акання, напрыклад: *ручькѣ* — *ручек* — бел. *ручак*.

Значэнне страты рэдукаваных для сістэмы агульнаўсходнеславянскай мовы абумоўлена тым, што ў выніку гэтых працэсаў адбыліся:

- а) істотная перабудова ўсёй фанетычнай сістэмы агульнаўсходнеславянскай мовы, а затым і асобных усходнеславянскіх моў;
- б) значныя пераўтварэнні ў марфалагічным ладзе мовы;
- в) змены ў гісторыі лексічнага складу, бо фанетычныя працэсы, выкліканыя стратай рэдукаваных, прывялі да зацяжнення этымалагічнай структуры слоў і ўзнікнення рознакаранёвых утварэнняў на базе аднаго былога кораня.

Разам з тым, страта рэдукаваных прывяла да перабудовы гукавой сістэмы агульнаўсходнеславянскай мовы перш за ўсё таму, што адбылося спыненне дзеяння:

- 1) закона адкрытага складу, таму сталі магчымымі і атрымалі надзвычай вялікае пашырэнне закрытыя склады, хаця тэндэнцыя да адкрыцця складу ў беларускай мове захавалася.

- 2) закона складовага сінгарманізму. У межах аднаго складу сталі магчымымі спалучэнні гукаў неаднолькавай артыкуляцыі.

Страта рэдукаваных змяніла і марфалагічную сістэму агульнаўсходнеславянскай мовы: з'явіўся нулявы канчатак.

5.2 Вынікі страты рэдукаваных у сістэме вакалізму

Страта рэдукаваных галосных гукаў [ъ] і [ь] адыграла вялікую ролю як у фанетыцы, так і марфалогіі як агульнаўсходнеславянскай мовы, так і беларускай.

5.2.1 Бегласць галосных

Бегласць галоснага гука — фанетычны працэс, пры якім адбываецца чаргаванне матэрыяльна выражанага гука з нуля-гукам. У сучаснай беларускай мове бегласць галосных дастаткова моцна пашырана пры словаўтварэнні і формамяненні, напрыклад: *сон* — *сну* — *санлівы* — *сніць*; *дзень* — *дняваць* — *паўсядзённы* і іншыя.

Бегласць галосных узнікла дзякуючы таму, што раней на месцы сучасных фанем [о], [э] былі рэдукаваныя гукі [ъ] і [ь] адпаведна, якія маглі быць як у моцнай, так і ў слабай пазіцыі. У моцнай пазіцыі гукі [ъ] і [ь] умацняліся да гукаў поўнага ўтварэння [о] і [э], а ў слабай — страчваліся. Такое чаргаванне магло назірацца ў розных марфемах: а) у корані: *сънъ* — *съну* (бел. *сон* — *сну*); *дънь* — *дъня* (бел. *дзень* — *дня*); б) у прыстаўцы (прыназоўніку): *надъ* нами — *надъ* мъноі (бел. *над* намі — *нада* мноі); *събирати* — *събърати* (бел. *збіраць* — *сабраць*); в) у суфіксе: *веньць* — *веньц'* (бел. *вянец* — *вянца*); *коньць* — *коньц'* (бел. *канец* — *канца*).

Заўвага. Варта адрозніваць бегласць галосных, што выклікана стратай рэдукаваных, ад з'явы аналогіі, дзе гэтых рэдукаваных не было, аднак на ўзор іншых слоў адбылося выраўноўванне пры словаўтварэнні і формамяненні. Так, у словах: *какетка* — *какетак*, *ракетка* — *ракетак*, *танец* — *танца* назіраем бегласць галосных, але ў прыведзеных формах яна не фанетычная, а выкліканая законам аналогіі, бо ў XII ст., калі пачаўся працэс страты рэдукаваных, такіх слоў у мове не існавала, яны былі пазычаны значна пазней. Такім чынам, можна сцвярджаць, што бегласць галосных з чыста фанетычнай з'явы перайшла ў марфалагічную.

Працэс бегласці галосных не заўсёды быў паслядоўным і заканамерным, у некаторых выпадках страта рэдукаванага гука не адбылася, там дзе яна павінна была быць і наадварот.

Разгледзім такія выпадкі падрабязней і патлумачым іх прычыны. Напрыклад, слова *шывьць* у сучаснай беларускай мове мае незаконамерны адпаведнік *шавец* (шывьць **а** швец). Аднак ва ўскосных склонах у агульнаўсходнеславянскай мове можна было назіраць формы: *шывьца, шывьцу* і гэтак далей, з якіх развіліся беларускія *шаўца, шаўцу* і гэтак далей, што прывяло да выраўноўвання асновы назоўнага склону на ўзор ускосных.

Мог адбывацца і адваротны працэс, напрыклад, слова *жньць* у сучаснай беларускай мове мае заканамерную форму *жнец* (жньць **а** жнец). Паназіраўшы за сучаснымі формамі ўскосных склонаў гэтага слова, бачым наступнае: *жняца, жняцу* і гэтак далей, хоць пасля страты рэдукаваных заканамернымі павінны былі б быць формы: *жанца, жанцу* (параўн. *жньца а жнца; жньцу а жнцу* і гэтак далей). Таму можна сцвярджаць, што ў беларускай мове (а разам і ў рускай) у гэтым слове адбыўся працэс выраўноўвання асноў формаў ускосных склонаў на ўзор назоўнага. У той жа час ва ўкраінскай мове такога выраўноўвання не адбылося, таму формы слова жньць там заканамерныя (параўн. укр. *жнец, жнца, жнцу* і гэтак далей).

Адсутнасць заканамернай бегласці галосных — асаблівасць шматлікіх тапонімаў, напрыклад: аус. *Битебъскъ* павінна было б перайсці ў форму *Битебоск*, хаця ў сучаснай беларускай мове мы маем неспрадвечную форму *Біцебск*, у якой адбылося выраўноўванне асновы назоўнага склону на ўзор ускосных склонаў (параўн. *Битебъска а Біцебска* і гэтак далей).

5.2.2 Узнікненне прыстаўных галосных

Прыстаўныя галосныя ў беларускай мове развіліся дзякуючы страце рэдукаваных галосных [ъ] і [ь]. Гэты працэс даследчыкі датуюць па-рознаму, напрыклад, Ф. М. Янкоўскі [8, с. 93] мяркуе, што прыстаўныя галосныя гукі з'явіліся ў XIII ст., а П. Я. Юргелевіч [6, с. 122] адносіць гэты працэс да перыяду самастойнага існавання старабеларускай мовы, гэта значыць, не раней за XV — XVI стст. Пазіцыя П. Я. Юргелевіча заснавана на тым, што прыстаўныя галосныя не ўласцівы рускай і польскай мовам, але ўжываюцца ў беларускай мове, вылучэнне якой адбылося (па традыцыйнай перыядызацыі) не раней за XIV ст.

Прыстаўныя галосныя першапачаткова ўзніклі перад тымі новымі спалучэннямі зычных, якія ўтварыліся ў выніку страты рэдукаваных і пачыналіся санорнымі гукамі [р] і [л], якія, як вядома, маглі развіваць дадатковую складовасць, напрыклад: *р_шша* → *р_оша* → *Орша*. У такіх выпадках адбывалася вакалізацыя санорнага гука: плаўны [р_о] доўгі час не здольны ўтрымліваць дадатковую складовасць, што прыводзіла да яе страты, а перад плаўным узнікае прыгук [о], які далей развіваўся да гука поўнага ўтварэння [о]. Аднак не толькі гук [о] мог быць прыстаўным, такую функцыю на сябе ўзяў таксама гук [і], напрыклад: *р_ъжа* → *р_ожа* → *іржа*; *л_ъба* → *л_оба* → *ілба*.

З цягам часу ўжыванне прыстаўных галосных гукаў пашырылася, і яны пачалі ўзнікаць не толькі перад тымі новымі спалучэннямі зычных, што пачыналіся з гукаў [р] і [л], але і перад санорнымі [м] і [в], напрыклад: *м_ъха* → *м_оха* → *імха*; *в_ътор_ък_ъ* → *в_оторок* → *овторок* → *аўторак*; *м_ъж_ит_и* → *м_ож_ит_и* → *имж_ит_и* → *імжыць*.

У сучаснай беларускай мове з'ява прыстаўных галосных гукаў з'яўляецца арфаэпічнай і арфаграфічнай нормай.

Заўвага. Іншым разам можна назіраць, асабліва ў паэтычнай мове, узнікненне прыстаўных галосных там, дзе іх быць не павінна. Тлумачыцца гэта тым, што ў дадзеных выпадках прыстаўныя галосныя ўзніклі не фанетычным шляхам, а па аналогіі, напрыклад: *істужка*, *ігруша*. Ужыванне дадзеных формаў не з'яўляецца літаратурнай нормай.

5.2.3 Узнікненне ўстаўных галосных

Са стратай рэдукаваных спыніў сваё дзеянне закон адкрытага склада, аднак у беларускай мове засталася тэндэнцыя да адкрытасці склада, што надае нацыянальнай мове асаблівую мілагучнасць. У пазіцыі абсалютнага канца слова ў некаторых лексічных адзінках адбыўся збег зычных гукаў, што прывяло да ўзнікнення ўстаўных галосных, напрыклад: *бобр_ъ* → *бобр_о* → *бобер* (бел. бабёр); *в_нтр_ъ* → *в_нтр_о* → *ветер* (бел. вецер); *угль* → *уг[л'о]* → *уголь* (бел. вугаль); *огнь* → *ог[н'о]* → *огонь* (бел. агонь).

У такім становішчы адбываецца развіццё дадатковай складовасці плаўнага санорнага гука, паколькі былыя двухскладовыя словы сталі аднаскладовымі, і на канцы слова ўтварыліся неўласцівыя і цяжкія для вымаўлення спалучэнні зычных гукаў [бр], [тр], [гл'], [гн']. Санорныя

плаўныя гукі не маглі доўга ўтрымліваць дадатковую складовасць, таму за кошт яе страты ў прэпазіцыі да санорнага развіваецца галосны ўстаўны гук [э] або [о].

З'яўленне ўстаўных галосных гукаў характэрна для формаў назоўнага склону. Што да формаў ускосных склonaў, дзе далучаецца матэрыяльна выражаны галосным гукам канчатак, устаўныя галосныя гукі не ўзнікаюць, напрыклад: бел. *бобра, ветру, вуглю, агню, вузла* і гэтак далей.

У беларускай мове пераадоленне збегу зычных адбываецца не толькі праз ўстаўку галоснага гука ў спалучэнне зычных, але і пры дапамозе суфіксаў, што ўтрымліваюць галосны гук, напрыклад, у лексеме **внпръ** **а** **внпр**_о пазбаўленне збегу зычных адбылося шляхам далучэння суфікса -ук: бел. *вяпрук*. Разам з тым, у беларускіх гаворках пазбаўленне збегу зычных — з'ява надзвычай пашыраная, што прыводзіць у некаторых выпадках да змены родавай прыналежнасці слоў, напрыклад: бел. літ. *літр, танк, метр* — бел. дыял. *літра, танка, метра*. У некаторых выпадках пазбаўленне ад збегу зычных адбываецца шляхам спрашчэння канцавога зычнага гука: жеравль **а** жерав[н'] **а** жерав **а** бел. жораў; везль **а** везя **а** вез **а** бел. вёз.

5.2.4 Гісторыя рэдукаваных [ы] і [и]

Агульнаўсходнеславянскай мове вядомы чаргаванні галосных рэдукаваных гукаў [ъ] і [ь], калі яны траплялі ў пазіцыю перад [j]. У такім становішчы рэдукаваныя галосныя [ъ] і [ь] замяняліся сваімі варыянтамі — галоснымі [ы] і [и]. Гэтыя галосныя таксама з'яўляліся звышкароткімі, вузкімі, верхняга пад'ёма, па акустычным эфекце былі падобны да галосных поўнага ўтварэння [ы] і [и], таму ў фанетычнай транскрыпцыі звычайна так і абазначаюцца.

Як і галосныя [ъ] і [ь], рэдукаваныя [ы] і [и] мелі таксама слабую і моцную пазіцыі, што залежала ад якасці галоснага гука ў наступным складзе і месца рэдукаванага гука адносна націску. У моцнай пазіцыі рэдукаваныя гукі [ы] і [и] узмацняліся да гукаў поўнага ўтварэння [ы] і [и], а ў слабай — знікалі.

Моцнымі пазіцыямі для рэдукаваных [ы] і [и] з'яўляюцца наступныя:

- а) пазіцыя перад складам са слабым рэдукаваным гукам;
- б) пазіцыя пад націскам (характэрна толькі для [ы]).

Слабая пазіцыя існавала толькі для рэдукаванага [и]: перад складам з галосным поўнага ўтварэння.

Пры ўтварэнні з кароткага прыметніка *молодъ* поўнага мужчынскага рода выкарыстоўваўся ўказальны займеннік [и], таму фанетычную транскрыпцыю гэтай формы адлюструем у наступным выглядзе: [молодъ + и ӑ молодъи]. Канцавы [и] у фанетычнай транскрыпцыі ўяўляе сабой [jъ], дзе гук [ъ] знаходзіцца ў абсалютным канцы слова, гэта значыць у слабай пазіцыі, што прыводзіць да яго страты: [молодъjъ]. Рэдукаваны [ъ] знаходзіцца пад націскам і перад складам з рэдукаваным у слабай пазіцыі, акрамя таго — у становішчы перад [j], таму адбываецца яго замена фанетычным варыянтам рэдукаванага [ы]. На канцы слова застаецца спалучэнне [ыj], што на пісьме перадаецца праз **-ыи**: *молодыи*. У беларускай мове ў сувязі з тэндэнцыяй да адкрытасці складу канцавы [j] страчваецца, таму ў сучаснай мове маем лексему *малады*.

У слове *мъю* (1 асоба адзіночнага ліка інфінітыва *мыти*) гук [ъ] знаходзіцца пад націскам: [мъjу]. У такім выпадку адбыўся пераход [ъ] у [ы], таму ў беларускай мове маем слова *мыю*.

У лексеме *лью* (1 асоба адзіночнага ліка інфінітыва *лити*) гук [ъ] знаходзіцца ў слабай пазіцыі — перад складам з галосным гукам поўнага ўтварэння, што прывяло да страты рэдукаванага гука: *лью* [лъjу]. Таму ў сучаснай беларускай мове маем форму *лью*.

Аднак вынікі пазіцыйных зменаў рэдукаваных гукаў [ъ] і [ь] у [ы] і [и] неаднолькавыя ў розных усходнеславянскай мовах. Так, у беларускай і ўкраінскай мовах вынік пераходу быў такім, які мы разгледзелі ў папярэдніх прыкладах: аус. *слепъjъ ӑ* слепыи *ӑ* бел. *сляпы*, укр. *слепы*; аус. *чыи ӑ* чьjъ *ӑ* чии *ӑ* бел. *чый*, укр. *чий*. У рускай мове рэдукаваныя [ы] і [и] у моцнай пазіцыі развіліся ў гукі поўнага ўтварэння [о] і [э] адпаведна (параўн. *слепой*, *чей*), а ў слабай пазіцыі — у [и] і [ы] (параўн. *синий*, *белый*).

5.2.5 Падаўжэнне [ê] і [ô] у новых закрытых складах

Пасля страты рэдукаваных галосных гукаў спыніў сваё дзеянне закон адкрытага складу, гэта значыць, што ў агульнаўсходнеславянскай мове сталі магчымымі закрытыя склады. У фанетычнай сістэме агульнаўсходнеславянскай мовы гукі [о] і [е] былі даўжэйшымі за

рэдукаваныя [ѣ] і [ь], аднак карацейшымі за астатнія галосныя гукі. У новых закрытых складах адбываецца падаўжэнне гукаў [o] і [e], напрыклад: аус. кoнь **à** [кoн'] **à** [кoн']; аус. пeчъ **à** [пeч'] **à** [пeч'].

У помніках старажытнага пісьменства падаўжэнне адлюстроўвалася наступным чынам: для гука [o] перапісчыкі ўжывалі падвойнае напісанне літары o, а для гука [e] — напісанне графемы «h».

У некаторых гаворках паўднёва-заходняга дыялекта беларускай мовы на месцы былых кароткіх [o] і [e] сустракаюцца розныя вынікі:

1) ужыванне дыфтонгаў [yo] на месцы [ö] і [ie] на месцы [ē] (дыял. [куoн'], [п'ieч]), што тлумачыцца ўплывам украінскай мовы, у якой падаўжэнне былых кароткіх [o] і [e] адбывалася шляхам дыфтангалізацыі, пасля чаго адбылася манафтангізацыя гэтых дыфтонгаў у гук [i], напрыклад: укр. кіт ('кот'), піч ('печ'), кінъ ('конь') і гэтак далей. Такім чынам, у некаторых гаворках беларускай мовы захаваўся прамежкавы этап дыфтангалізацыі;

2) ужыванне закрытых [ô] на месцы [ö] і [ê] на месцы [ē] (дыял. [кoн'], [п'êч]). Гэтыя гукі — працэс манафтангізацыі дыфтонгаў. Гук [ô] — сярэдні паміж [o] і [y], але больш набліжаны да [y]; гук [ê] — сярэдні паміж [э] і [i], аднак больш падобны да [i].

Варта заўважыць, што працэс падаўжэння гукаў [o] і [e] у новых закрытых складах не закрануў тыя [o] і [e], што паходзілі з былых рэдукаваных [ѣ] і [ь] у моцнай пазіцыі.

5.2.6 Лёс рэдукаваных ѣ і ь у спалучэнні з плаўнымі паміж зычнымі ў спалучэннях тыпу *търт, тьлт, тьрт, тьлт*

З агульнаўсходнеславянскай мовы ў старабеларускую трапілі спалучэнні рэдукаваных з плаўнымі, што знаходзіліся ў пазіцыі паміж зычнымі гукамі. Гэтыя плаўныя гукі «паводзілі» сябе своеасабліва, прывялі да цікавых змен, што адрозніваюць беларускую мову ад іншых усходнеславянскіх моў. Лёс рэдукаваных з плаўнымі зычнымі гукамі быў іншым, бо пры плаўных гуках рэдукаванія былі толькі ў моцнай пазіцыі.

У агульнаўсходнеславянскай мове выразна адрозніваліся два тыпы такіх спалучэнняў:

а) 'галосны рэдукаваны + санорны плаўны гук' — тып **търт, тьлт, тьрт, тьлт**;

б) 'санорны плаўны гук + галосны рэдукаваны' — тып **трът, тлът, трът, тлът**.

Разгледзім першы тып спалучэнняў. У словах тыпу **търт** рэдукаваны галосны гук заўсёды знаходзіўся ў моцнай пазіцыі, бо гэтаму спрыяла плаўнасць санорнага гука. Таму ў такіх спалучэннях рэдукаваныя [**ъ**] або [**ь**] узмацняліся да галосных поўнага ўтварэння [**о**] або [**э**]:

прасл. *кърмити **à** аус. кърмити **à** кормити **à** бел. карміць;

прасл. *рълкѡс **à** рълкъ **à** аус. пълкъ **à** бел. полк;

прасл. *вѣrchѡс **à** вѣrchъ **à** аус. вѣрхъ **à** бел. верх;

прасл. *вѣlkѡс **à** вѣлкъ¹ **à** вълкъ **à** аус. вълкъ **à** волк **à** бел. воўк.

У некаторых дыялектах агульнаўсходнеславянскай мовы (найперш тых, што ляглі ў аснову беларускай і рускай моў) адбываецца не толькі ўзмацненне рэдукаванага гука да галоснага поўнага ўтварэння, але і пасля рэдукаванага гука ўзнікае такі самы гук, што і стаіць пасля яго. Такая з'ява ў лінгвістычнай літаратуры атрымала з'яву другога паўнагалосся. Разгледзім яе больш падрабязна.

5.2.6.1 Гісторыя другога паўнагалосся

Змена спалучэнняў **търт**, **тълт**, **търт**, **тълт** у спалучэнні **търътъ**, **търълт**, **търърт** з далейшым пераходам гэтых спалучэнняў у **торот**, **толот**, **терет** называецца **другім паўнагалоссем**.

Чаму ж другое паўнагалоссе было дыялектна абмежаваным, гэта значыць не закранула ўсе формы тыпу **търт**? Справа ў тым, што пры ўзнікненні другога паўнагалосся ў некаторых усходнеславянскіх гаворках варта ўлічваць розную магчымасць складападзелу: мяжа склада магла праходзіць як перад плаўным санорным гукам, так і пасля яго. Калі мяжа складападзелу праходзіла пасля санорнага гука (**търт**), галосныя [**ъ**] і [**ь**] за кошт плаўных былі заўсёды ў моцнай пазіцыі, таму ўзмацніліся да галосных поўнага ўтварэння [**о**] і [**э**]. У такім выпадку са спалучэнняў тыпу **търт**, **тълт**, **търт**, **тълт** у сучасных усходнеславянскіх мовах маем спалучэнні **ор**, **ол**, **ер**, **ол**: руск. *торг*, *горло*, *полк*, *верх*, *волк*, *волна*; бел. *торг*, *горла*, *полк*, *верх*, *воўк*, *воўна* (шэрсць авечак); укр. *торг*, *горло*, *полк*, *верх*, *волк*.

¹ Памятаем, што ва ўсходнеславянскім дыялекце праславянскай мовы гук [п'] быў агублены, таму ўплывае на папярэдні [**ь**], робіць яго лабіялізаваным гукам [**ъ**].

Заўвага. У некаторых беларускіх гаворках на месцы заканамерных [о] і [э] маем [ы] і [і]: *чырвоны (чырвоныи), чыркаць (чыркати), тырчаць (тырчати), кізаць (кызати).*

У тым выпадку, калі мяжа складападзелу праходзіла перад санорным гукам (**ты|рт**), плаўныя гукі [р] і [л] развівалі дадатковую складовасць, што не магла доўга ўтрымлівацца ва ўсходнеславянскім дыялекце. Пры яе страце ўзнікае такі ж самы галосны, што знаходзіцца перад плаўным: **ты|рт** **à** **ты|р₀t** **à** **тыр₀т**; **ты|лт** **à** **ты|л₀t** **à** **тыл₀т**; **ты|рт** **à** **ты|р₀t** **à** **тыр₀т**; **ты|лт** **à** **ты|л₀t** **à** **тыл₀т**. Гэтая з'ява і ёсць другое паўнагалоссе.

У слове *в₀р₀в₀ка* мяжа складападзелу праходзіла перад плаўным санорным гукам, што прыводзіла да развіцця дадатковай складовасці, якая не магла доўга ўтрымлівацца, страчвалася, і пасля плаўнага санорнага развіваўся такі ж самы гук, які знаходзіўся перад ім: **в₀р₀в₀ка** **à** *в₀р₀в₀ка*. Пасля працэсу страты рэдукаваных галосных у агульнаўсходнеславянскай мове ўзнікла слова *веревка* (бел. *вяроўка*, руск. *верёвка*).

Аднак не ва ўсіх выпадках мяжа складападзелу ў беларускай і рускай мовах супадала. Так, у беларускай мове існуе слова *дэран* (аус. **ды|рн₀т** **à** **ды|р₀н₀т** **à** **дыр₀н₀т** **à** *дерен*), што ў рускай мове мае адпаведнік *дэРН* (**ды|рн₀т** **à** *дерн*). Як бачым, з-за прычыны дваякага складападзелу вынікі ў дзвюх усходнеславянскіх мовах розныя. Тое ж самае маем у словах: бел. *горан* (кавальская печ) — руск. *горн*; бел. *жарало* — руск. *жерло*; бел. *маланка* — руск. *молния*; бел. *човен* — руск. *челн*; бел. *бессмяротны* — руск. *бессмертный*.

5.2.7 Гісторыя спалучэнняў тыпу **тр₀т**, **тл₀т**, **тырт**, **тылт**

Другім тыпам спалучэнняў, што існавалі ў агульнаўсходнеславянскай мове, было спалучэнне 'санорны плаўны гук + галосны рэдукаваны' — тып **тр₀т**, **тл₀т**, **тырт**, **тылт**. Лёс такіх спалучэнняў быў розным у дыялектах агульнаўсходнеславянскай мовы, што залежала ад моцнай або слабай пазіцыі рэдукаванага гука [ъ] або [ь].

У моцнай пазіцыі рэдукавання гукі ва ўсіх дыялектах агульнаўсходнеславянскай мовы ўзмацняліся да галосных поўнага ўтварэння па вядомай мадэлі: [ъ] **à** [о], [ь] **à** [э]: аус. *кр₀вь* **à** руск.

кровь, бел. *кроў*; *крѣсть* → руск. *крест*, бел. дыял. *хрэст*; *глѣтька* → руск. *глотка*, бел. *глотка*; *блѣскъ* → руск. *блеск*, бел. *блеск*.

У слабай пазіцыі рэдукаваныя гукі страчваліся, у выніку чаго ўтваралася цяжкае для вымаўлення спалучэнне зычных гукаў: *крѣвавыи* → *крававыи*; *крѣстити* → *крстити*; *глѣтати* → *глтати*; *блѣшчати* → *блшчати*.

У такім выпадку ў рускай мове ў тых словах, дзе рэдукаваныя [ѣ] і [ѣ] былі ў слабай пазіцыі, адбылася іх страта, а спалучэнне зычных гукаў пазбаўлялася цяжкасці для вымаўлення шляхам выраўноўвання асновы на ўзор аднакаранёвых слоў, дзе рэдукаваныя [ѣ] і [ѣ] былі ў моцнай пазіцыі:

крѣвавыи → *крававыи* → руск. *крававый* (*крѣвь*);
крѣстити → *крстити* → руск. *крестить* (*крѣст*);
глѣтати → *глтати* → руск. *глотать* (*глотка*);
блѣшчати → *блштети* → *блестеть* (*блеск*).

У беларускай і ўкраінскай мовах вызваленне ад цяжкасці ў вымаўленні адбывалася шляхам развіцця пасля плаўнага санорнага [р] або [л] галосных гукаў [ы] або [і]:

крѣвавыи → *крававыи* → бел. *кывавы*, укр. *кывавий*;
крѣстити → *крстити* → бел. *хрысціць*;
глѣтати → *глтати* → бел. *глытаць*;
блѣшчати → *блшчати* → бел. *блішчаць*, укр. *блішчати*.

Спалучэнні з галоснымі [ы], [і] на месцы былых [ѣ] і [ѣ] у слабай пазіцыі адлюстроўваюцца ў помніках старабеларускага пісьменства пачынаючы з XIII — XIV стст. Адсюль у беларускай мове існуюць гістарычныя чаргаванні **ро~ры, ло~лы, ле~лі**: *дрожыкі* — *дрыжаць*, *глотка* — *глытаць*, *блеск* — *блішчаць* і гэтак далей.

5.3 Вынікі страты рэдукаваных ѣ і ѣ у сістэме кансанантызму. Асіміляцыйныя працэсы

Асабліва істотнымі былі змены, выкліканыя стратай рэдукаваных у сістэме кансанантызму. Страта рэдукаванага прывяла да ўзнікнення зычных перад зычнымі, якія раней былі адзелены слабымі рэдукаванымі. Утварэнне новых груп зычных выклікала ўплыў адных зычных на другія, што прывяло да працэсаў асіміляцыі або дысіміляцыі.

Асіміляцыя (прыпадабненне) аднаго зычнага да другога адбывалася паводле розных прыкмет зычнага гука. Так, вылучаліся два віды асіміляцыі: а) паводле звонкасці/глухасці; б) цвёрдасці/мяккасці.

5.3.1 Асіміляцыя паводле звонкасці / глухасці

Асіміляцыя паводле **звонкасці** пачала адбывацца ў тых выпадках, калі рэдукаваны галосных гук у слабай пазіцыі страчваецца (XII ст.), у выніку чаго перад звонкімі зычнымі апынуліся глухія:

аус. сьдоровъ **à** сдоров **à** здоров **à** бел. здаровы;
аус. сь горъ **à** сгор **à** з гор **à** бел. з гор.

Працэс азванчэння адбываўся у пазіцыі як перад звонкімі зычнымі, так і перад санорнымі:

аус. касьба **à** ка[с']ба **à** бел. ка[з']ба;
аус. сьбочити **à** сбочити **à** збочити **à** бел. збочыць;
аус. отърезати **à** отрезати **à** одрезати **à** бел. адрэзаць;
аус. отъломати **à** отломати **à** одломати **à** бел. адламаць.

Асіміляцыя паводле звонкасці адлюстравана і ў беларускай арфаграфіі, заснаванай пераважна на фанетычным прынцыпе (напрыклад: *разбіць, адбіць, здаровы* і іншыя), аднак перадаецца не заўсёды паслядоўна (напрыклад *малацьба, касьба* і іншыя).

Асіміляцыя паводле **глухасці** адбываецца, на думку некаторых вучоных, адбываецца пазней (напрыклад, А. І. Сабалеўскі датуе гэтую з'яву XIII ст.). У Смаленскай грамаце ад 1229 г. сустракаецца форма *рискии* (прыметнік ад назоўніка *Рига*), што пацвярджае працэсы аглушэння ва ўсходнеславянскіх дыялектах.

У пазнейшых помніках пісьменства дастаткова часта сустракаюцца выпадкі асіміляцыі па глухасці: *ускии, цяшкии, Витенскии*. Як відаць з прыкладаў, асіміляцыя насіла пераважна рэгрэсіўны характар. Выпадкі прагрэсіўнага характару асіміляцыі дастаткова рэдкія, адзін з іх, у прыватнасці, адрознівае словы ў беларускай і ўкраінскай мовах:

аус. бъчела **à** бчела **à** (рэгрэсіўная асіміляцыя) **à** пчела **à** бел. пчала;
аус. бъчела **à** бчела **à** (прагрэсіўная асіміляцыя) **à** бджела **à** укр. бджола.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове вынікі асіміляцыі паводле глухасці перадаюцца на пісьме толькі ў асобных словах: *пчала, тхор*

і некаторых іншых. У пераважнай большасці выпадкаў у сярэдзіне або на канцы слова такія змены, як правіла, не перадаюцца згодна з марфалагічным прынцыпам беларускай арфаграфіі.

5.3.2 Асіміляцыя паводле цвёрдасці / мяккасці

Цвёрдыя зычныя пасля страты рэдукаваных гукаў у слабай пазіцыі апынуліся ў становішчы перад мяккімі. У сувязі з гэтым адбылася асіміляцыя паводле **мяккасці**: аус. сьн҃дати **а** [сн҃]҃дати **а** [с'н']҃дати **а** бел. [с'н']едаць.

Мяккія зычныя пасля страты рэдукаваных у слабай пазіцыі апынуліся ў становішчы перад цвёрдымі зычнымі і зацвярдзелі. Гэта вынік асіміляцыі паводле **цвёрдасці**: аус. *правьда а пра[в'д]а а пра[вд]а а* бел. *праўда; родьныи а ро[д'н]ыи а ро[дн]ыи а* бел. *родны*.

З'явы зацвярдзення і змякчэння адлюстраваны ў помніках пісьменства праз напісанне адпаведнага рэдукаванага: графема **ѣ** ужывалася ў тых выпадках, калі зычны быў цвёрды, а графема **ь** — калі зычны быў мяккі, напрыклад: *ровѣныи* (замест *ровьныи*), *възяти* (замест *възяти*) і гэтак далей.

У сучаснай беларускай мове вынікі асіміляцыі паводле цвёрдасці/мяккасці дастаткова істотныя. У большасці выпадкаў вымаўляюцца цвёрдыя зычныя гукі на месцы спрадвечных агульнаўсходнеславянскіх мяккіх і наадварот. Аднак паслядоўна вытрымліваюцца два правілы:

а) губныя цвёрдыя гукі не могуць уплываць на папярэднія мяккія і рабіць іх цвёрдымі, напрыклад: *ганьба, малацьба, барацьба, вазьму* і іншыя.

б) мяккі гук [л'] паслядоўна захоўвае сваю мяккасць незалежна ад пазіцыі, напрыклад: *стрэльба, вольха, пахвальба, мальба* і іншыя.

Такім чынам, асіміляцыйная мяккасць у беларускай мове набыла вельмі выразны ўзмацнены характар, што назіраецца і ў сучасных гаворках Беларусі. Асіміляцыя па мяккасці адбываецца паслядоўна і нават у тых словах, дзе рэдукаваных гукаў не было, напрыклад: [с'н']ег, [с'м']ех, кла[с'ц']і, не[с'н']я і іншыя.

5.3.3 Зацвярдзенне губных зычных у пазіцыі перад зычнымі і на канцы слова

З папярэдніх тэм мы даведаліся, што мяккія зычныя перад цвёрдымі пасля страты рэдукаваных у слабай пазіцыі зведалі

асіміляцыю па цвёрдасці, гэта значыць сталі цвёрдымі. Аднак возьмем для ўзору форму 1-й асобы адзіночнага ліка агульнаўсходнеславянскага дзеяслова *бью*. Рэдукаваны **[ь]** знаходзіцца ў слабай пазіцыі, страчваецца, і ў гук **[б’]** апынаецца ў становішчы перад заўсёды мяккім **[j]** ([б’jу]). У такім становішчы павінна была дзейнічаць асіміляцыйная мяккасць, але ў сучаснай беларускай мове гук **[б]** у форме *б’ю* ([б’jу]) — цвёрды. Чаму ж не адбылося памякчэнне?

Асіміляцыя паводле мяккасці ў падобных формах не адбывалася па прычыне таго, што губныя зычныя гукі ў пазіцыі перад мяккімі зычнымі або на канцы слова зацвярдзелі. Спонтаннае зацвярдзенне губных зычных гукаў у беларускай мове выклікана асаблівасцямі іх будовы: на спецыяльнай фаналагічнай апаратуры быў праведзены эксперымент, які даказаў наступнае: губны зычны здольны рэалізаваць сваю палаталізаванасць (магчымасць памякчання) толькі ў суседстве з галосным гукам. Калі ж губны зычны знаходзіцца ў становішчы перад зычным або ў пазіцыі канца слова, то ён не здольны памякчання.

Даследчыкі помнікаў старабеларускага пісьменства адзначаюць зацвярдзенне губных зычных, пачынаючы з XII ст. Напрыклад, у надпісе на крыжы Ефрасінні Полацкай знаходзім форму неасабовага азначальнага займенніка ў форме меснага склону *сво ~мъ*, дзе напісанне графемы **ъ** на канцы слова сведчыць пра зацвярдзенне губнога [м] у пазіцыі канца слова, бо спрадвечнай павінна быць форма *сво ~мь*.

Такім чынам, у пазіцыі перад зычным гукам або на канцы слова губныя зычныя трацілі апору для рэалізацыі палаталізаванасці, таму ў беларускай мове і адбылося іх паслядоўнае зацвярдзенне. Працэс зацвярдзення губных зычных гукаў у сучаснай беларускай мове цалкам паслядоўны і настолькі інтэнсіўны (напрыклад, *голуб*, *верф*, *сем* і гэтак далей), што распаўсюдзіўся і на негубныя **[н]** і **[п]**, напрыклад: *насыт*, *палын* і іншыя.

Заўвага. Што да рускай мовы, то ў ёй найбольш шырока пададзены вынікі зацвярдзення губнога [м] у пазіцыі канца слова за выключэннем слоў *семь* і *восемь*.

5.3.4 Гісторыя падоўжаных зычных у беларускай мове

Са стратай рэдукаваных галосных у сістэме кансанантызму агульнаўсходнеславянскай мовы звязаны і такі працэс, як узнікненне падоўжаных гукаў. Як ужо адзначалася раней, асіміляцыйныя працэсы

насілі ў асноўным рэгрэсіўны характар, аднак утварэнне падоўжаных гукаў — гэта вынік прагрэсіўнай асіміляцыі мяккіх зычных з [j] пасля страты рэдукаваных у слабай пазіцыі. Разгледзім гэтую з’яву больш падрабязна.

Спалучэнне зычнага ў з [j] пасля XII ст. (як памятаем, пасля падзення рэдукаваных закон складовага сінгарманізму спыніў сваё дзеянне) мела дыялектна дыферанцаваны характар, гэта значыць у розных дыялектах агульнаўсходнеславянскай мовы гэтае спалучэнне паказала розныя вынікі.

Так, у тых гаворках, што ляглі ў аснову сучаснай рускай мовы, спалучэнне ‘зычны + j’ цалкам захавалася, напрыклад: аус. *судь* " **à** *су[д’]ја* **à** руск. *судья*; аус. *весель* ~ **à** *весе[л’]је* **à** руск. *веселье*.

У тых жа гаворках, што ляглі ў аснову беларускай і ўкраінскай моў, адбылося фанетычнае падаўжэнне зычнага гука: гук [j] як вельмі мяккі зычны пачынаў уплываць на папярэдні мяккі зычны і надаваў яму поўную мяккасць. У сваю чаргу мяккі зычны ўплываў на [j] і цалкам асіміляваў яго, дзякуючы чаму ўтвараліся два аднолькавыя мяккія гукі, якія пасля сцяжэння ўтваралі адзін мяккі падоўжаны зычны гук, напрыклад: аус. *весель* ~ **à** *весе[л’]је* **à** *весе[л’л’]е* **à** бел. *вяселле*.

Аднак фанетычнае падаўжэнне зычных гукаў магло адбывацца толькі пры абавязковым выкананні дзвюх умоў:

а) спалучэнне ‘зычны + j’ павінна было знаходзіцца ў інтэрвакальным становішчы, гэта значыць у пазіцыі паміж двума галоснымі гукамі;

б) зычны ў спалучэнні павінен мець здольнасць да памякчэння пры дапамозе [j] (не здольнымі памякчацца былі ўсе губныя зычныя і вібрант [p]).

Да прыкладу разгледзім слова *Бересть*~, дзе пасля страты рэдукаванага [ь] утвараецца спалучэнне [т’j], якое аднак не знаходзіцца ў інтэрвакальнай пазіцыі, таму фанетычнае падаўжэнне не адбываецца: *Берес[т’]је* **à** бел. *Бярэсце*. У слове *семь* " пасля страты рэдукаванага [ь] утварылася спалучэнне [м’j], аднак губныя гукі ў пазіцыі перад зычнымі гукамі страчвалі здольнасць памякчацца, таму фанетычнае падаўжэнне ў гэтым выпадку не адбываецца: аус. *семь* " **à** *се[м’]ја* **à** бел. *сям’я*. Тое ж самае назіраем у словах тыпу *кроўю*, *надвор’е*, *Сібір’ю*. Зычны [p] у беларускай мове ўвогуле зведаў працэс зацвярдзення, таму перад [j] ён не памякчыўся.

Што да зацвярдзелых шыпячых і свісцячых гукаў, то ў сучаснай беларускай мове мы назіраем іх здольнасць да фанетычнага падаўжэння. Такі стан рэчаў тлумачыцца паходжаннем шыпячых і свісцячых — яны ўзніклі дзякуючы палаталізацыйным працэсам і спрадвечна былі мяккімі зычнымі гукамі. У беларускай мове адбылося

іх зацвярдзенне. Таму можна сцвярджаць, што ў беларускай мове працэс утварэння падоўжаных зычных гукаў адбываўся значна раней, чым працэс зацвярдзення шыпячых гукаў.

Такім чынам, у сучаснай беларускай літаратурнай мове ў выніку фанетычнага працэсу прагрэсіўнай асіміляцыі падаўжаюцца дзевяць зычных гукаў: чатыры свісцячыя — [з'], [с'], [дз'], [ц']; тры шыпячыя — [ж], [ш], [ч]; і два санорныя — [л'], [н'].

Заўвага. 1. На месцы былых спалучэнняў [тj] і [дж] атрымаліся падоўжаныя [ц'] і [дз'] у выніку з'явы дзекання і цекання.

2. Падоўжаныя шыпячыя зычныя ўтварыліся ў выніку першай палаталізацыі з адпаведных заднеязычных гукаў.

3. У некаторых гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы не адбылося зацвярдзення вібранта [р], ён застаўся мяккім, таму адпаведна мог падаўжацца: [з'в'ар'р'о], [п'эр'р'э] і г.д.

5.3.5 Асіміляцыя ў спалучэнні *дън*

У спалучэнні тыпу *дън*, дзе рэдукаваны апынуўся ў слабай пазіцыі, адбылося сутыкненне двух прэаднеязычных гукаў. У некаторых беларускіх гаворках (асабліва ў паўднёва-заходнім дыялекце) адбывалася поўная рэгрэсіўная асіміляцыя, што прыводзіла да ўтварэння аднаго падоўжанага гука, напрыклад: аус. бедныи **â** бе[д'н]ыи **â** бедныи **â** бенныи **â** бел. дыял. [б'энны]; аус. холодныи **â** холо[д'н]ыи **â** холодныи **â** холонныи **â** бел. дыял. халонны.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове такія спалучэнні захоўваюцца, аднак у лексеме *сёння* можна назіраць поўную рэгрэсіўную асіміляцыю. Слова *сёння* ўтварылася шляхам зліцця двух часта ўжывальных слоў у адно: *сего дъня*. Далейшая гісторыя звязана са стратай гукаў [eg] і рэдукаванага [ъ] у слабай пазіцыі, у выніку чаго адбываецца поўная кантактная рэгрэсіўная асіміляцыя: аус. *сегодъня* **â** [с'од'н'а] **â** бел. *сёння*.

5.3.6 Асіміляцыя паводле свісту і шыпення

У выніку страты рэдукаваных гукаў у слабай пазіцыі адбывалася не толькі асіміляцыя паводле цвёрдасці/мяккасці, але і прыпадабненне двух суседніх гукаў паводле свісту і шыпення.

У тым выпадку, калі свісцячы апынуўся перад шыпячым, адбывалася рэгрэсіўная кантактная асіміляцыя паводле **шыпення**: аус. с^часть ~ **а** с^шастве **а** бел. шчасце; аус. рас^чшырыти **а** рас^шшырыти **а** расшырыти **а** бел. [рашшырыц’]; аус. рас^чжевати **а** рас^шжевати **а** разжевати **а** ражжевати **а** бел. [ражжавац’].

Прыпадабненне свісцячых да шыпячых — літаратурная арфаэпічная норма сучаснай беларускай мовы, як правіла, на пісьме не перадаецца за выключэннем некаторых слоў: *шчасце, нашчадак, нішчымны, дашчэнту* і іншыя.

Калі ж шыпячы апынуўся перад свісцячым, то адбывалася рэгрэсіўная кантактная асіміляцыя паводле свісту: аус. п^шташ^шство **а** п^тта[ш’с]тво **а** п^тташ^шство **а** п^ттас^шство **а** п^ттаство **а** бел. п^ттаства. Дакладна такім жа чынам утвораны многія назоўнікі з суфіксам *-ств-*: *хараство, мноства, прыгоства, Раство* і іншыя.

Разам з тым пад асіміляцыю паводле свісту трапляюць усе зваротныя дзяселовы ў форме 2-й асобы адзіночнага ліка: [м^ш’јэс’с’а], [гул’ајэс’с’а] і гэтак далей.

У сучаснай беларускай мове прыпадабненне шыпячых да свісцячых — літаратурная арфаэпічная норма, якая на пісьме можа як і перадавацца (*птаства, мноства, хараство*), так і не перадавацца (*гуляешся, мяешся, Пражскі*).

5.4 Вынікі страты рэдукаваных **ч** і **ц** у сістэме кансанантызму. Дысіміляцыйныя працэсы

Другім тыпам фанетычных зменаў, што адбываліся пасля страты рэдукаваных галосных у слабай пазіцыі, была дысіміляцыя (распадабненне). Гэты працэс адбываўся ў тых выпадках, калі побач апынуліся два гукі аднароднай або блізкай артыкуляцыі, напрыклад: аус. к^что **а** к^тто **а** бел. *кто*; мяг^чк^шии **а** мяг^шк^шии **а** мяк^шк^шии **а** руск. мя[хк’]ий¹; лег^чк^шии **а** лег^шк^шии **а** лек^шк^шии **а** бел. л^шэ[хк’]і.

У тым выпадку, калі ў суседстве апынуліся выбухны гук і афрыката, адбывалася спрашчэнне першага элемента афрыкаты: аус. ч^что **а** ч^тто² **а** ж^шито **а** бел. *што*.

¹ У беларускай мове ў гэтым слове адбылася толькі асіміляцыя паводле глухасці, дысіміляцыйных працэсаў не адбывалася.

² Афрыката [ч] уяўляе сабой спалучэнне двух гукаў — [тш]. Афрыката [ш] раскладаецца на элементы [тс].

5.5 Вынікі страты рэдукаваных **ъ** і **ь** у сістэме кансанантызму. Сцяжэнне гукаў

Сцяжэнне двух аднолькавых гукаў у адзін пасля страты рэдукаваных гукаў у слабай пазіцыі звычайна суправаджала з'яву поўнай асіміляцыі і мы часткова разглядалі гэты працэс у папярэдніх тэмах. Працэс сцяжэння мог адбывацца ў розных спалучэннях, сярод якіх вылучаюцца наступныя:

а) **-жъс-/-шьс-**: аус. *рижъскии* **à** *рижскии* **à** *ришскии* **à** *рисскии* **à** *рискии* **à** бел. *рыжскі* [*ры'іск'і*];

б) **-дъс-/-тъс-, -чьс-**: аус. *городъскии* **à** *городскии* **à** *горотскии* **à** *гороцкии* **à** бел. *гарадскі* [*гарацк'і*]; аус. *случъскии* **à** *случскии* **à** *слу[тис]кии* **à** *слу[тсс]кии* **à** *слу[тс]кии* **à** *слуцкии* **à** бел. *слуцкі*;

в) **-сьс-**: аус. *русьскии* **à** *русскии* **à** *руски* **à** бел. *рускі*.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове на пісьме вынікі з'явы сцяжэння могуць як перадавацца, так і не перадавацца.

5.6 Вынікі страты рэдукаваных **ъ** і **ь** у сістэме кансанантызму. Спрашчэнне зычнага гука са спалучэнняў гукаў

З'ява спрашчэння адбывалася шляхам страты аднаго з гукаў у спалучэнні зычных гукаў, што ўтварылася пасля страты рэдукаваных галосных у слабай пазіцыі. Спрашчэнне зычнага гука магло адбывацца:

а) у пачатку слова: аус. *пльрьць*¹ **à** *пперец* **à** *перец* **à** бел. *перац*; аус. *цьсарь*² **à** *цзар* **à** бел. *цар*; аус. *къдһ*³ **à** *кдһ* **à** *дһ* **à** бел. *дзе*;

б) у сярэдзіне слова: аус. *сьрдьце* **à** *серѣце* **à** *серце* **à** бел. *сэрца*.
У сучаснай беларускай літаратурнай мове спрашчэнне выбухнога гука са спалучэнняў **-стн-**, **-рдц-**, **-здн-** і іншыя. перадаецца на пісьме.

¹ Слова *перац* этымалагічна роднаснае пазычанай з венгерскай мовы лексеме *папрыка* — 'чырвоны стручковы перац'.

² Слова *цар* этымалагічна роднае розным найменням асоб па вышэйшых саслоўях: ням. *кайзер*, лац. *цэзар* і іншыя.

³ У гаворках, што ляглі ў аснову рускай мовы, адбывалася не спрашчэнне зычнага [к], а няпоўная кантактная рэгрэсіўная асіміляцыя паводле звонкасці, у выніку чаго ўтварылася лексема *где*.

в) на канцы слова спрашчэнне груп зычных найперш закрунула былыя дзеепрыметнікі на **-л**, што ў сучаснай беларускай мове з'яўляюцца простымі формамі прошлага часу дзеясловаў: аус. *неслѣ ѿ несѣ ѿ нес ѿ* бел. *нѣс; везлѣ ѿ везѣ ѿ вез ѿ* бел. *вѣз*.

5.7 Гісторыя пераходу [в] ѿ [ў]

Сучаснай беларускай літаратурнай мове вядомы пераход [в] ѿ [ў] у пазіцыі, калі [в] апынуўся пасля галоснага і перад зычным або ў пазіцыі канца слова, напрыклад: бел. *кыві* — *кроў*, *дрэва* — *дрэўка* і іншыя.

Гістарычна ўтварэнне [ў] тлумачыцца з'явай страты рэдукаваных галосных гукаў у слабай пазіцыі, аднак пераход [в] ѿ [ў] не вядомы рускай і польскай мовам, таму гэты чыста беларускі працэс варта разгледзець больш падрабязна.

Гук [ў] — санорны, білабіяльны, вядомы толькі беларускай мове, і тое, што іншым мовам такі гук не ўласцівы, наводзіць на думку пра своеасаблівы характар гука [в] з якога і мог паходзіць гук [ў].

Рускі мовазнавец А. А. Шахматаў, разглядаючы паходжанне гука [ў] у параўнальна-гістарычным аспекце, прыходзіць да думкі, што усе ўсходнеславянскія гаворкі ўмоўна можна падзяліць на тры групы:

1) гаворкі, у якіх гук [в] носіць лабія-дэнтальны (губа-зубны) характар; гэтым гаворкам характэрны пераход [в] ѿ [ф], калі гук [в] знаходзіцца ў слабай пазіцыі;

2) гаворкі, у якіх гук [в] носіць лабія-дэнтальны (губа-зубны) характар, аднак у слабай пазіцыі (перад зычнымі і ў абсалютным канцы слова) мог змяняцца на [ў];

3) гаворкі, у якіх гук [в] носіць білабіяльны (губа-губны) характар; гэты гук заўсёды гучыць падобна да [ў].

Такім чынам, паводле меркавання А. А. Шахматава вынікае, што праславянскай фанетычнай сістэме было вядома два гукі [в] — адзін з іх лабія-дэнтальны, а другі — білабіяльны. Сляды апошняга захоўвае другая група гаворак, на аснове якіх і ўтварылася беларуская мова. Гэтая група гаворак захоўвае старажытны пераход [в] ѿ [ў], што быў вядомы трэцяй групе.

Калі прыняць пад увагу, што гук [в] — санант (зычны гук, падобны да галоснага), гэта значыць, што ў пэўных фанетычных умовах ён мог паводзіць сябе па-рознаму. Так, у пазіцыі перад зычным гукам білабіяльны [в] паводзіць сябе як галосны, а ў пазіцыі перад

галосным — як зычны. Таму відавочна, што пасля страты рэдукаваных у слабай пазіцыі і апынуўшыся ў пазіцыі перад зычным, білабіяльны [в] пачынае паводзіць сябе як галосны. Лабія-дэнтальны гук [в], што характэрны беларускай мове, захаваў асаблівасці білабіяльнага гука [в].

Такія дваякія паводзіны гука [ў] пацвярджаюць і помнікі старабеларускага пісьменства, што адлюстроўваюць пераход [в] → [ў] праз напісанне графемы у: *уторник* (замест *в'торникъ*), *уздумал* (замест *в'здумалъ*) і іншыя.

Такім чынам, сучаснай беларускай мове характэрна гістарычнае чаргаванне [в] → [ў], напрыклад: *кывавы* — *кроў*, *сліва* — *сліўка*. Заўважым: пераход [в'] → [ў'] (напрыклад, *кы[в']і* → *кроў*) магчымы толькі таму, што ў іншых формах, напрыклад, у назоўным склоне, губны зычны [в] спачатку зацвярдзеў, а пасля ўжо адбыўся пераход [в] → [ў].

5.8 Гісторыя пераходу [л] → [ў]

У гісторыі беларускай мовы вядомы не толькі пераход [в] → [ў], але і пераход [л] → [ў]. Пасля страты рэдукаваных галосных гукаў у слабым становішчы цвёрды гук [л] апынуўся ў пазіцыі перад зычным гукам або ў пазіцыі канца слова. Дзякуючы сваёй плаўнасці, гук [л] становіцца санантным, што спрыяе яго змяшэнню з гукам [в]. Такая з'ява часта адлюстроўваецца ў помніках старабеларускага пісьменства.

У беларускай мове ўмовы пераходу [л] → [ў] амаль такія ж, як і пры зменах [в] → [ў], аднак існуюць істотныя адрозненні:

1) як адзначалася ў напярэднім пункце, беларускай мове вядомы пераход [в'] → [ў'], у той час як [л'] → [ў'] пераходзіць не можа;

2) калі гукі [в] і [в'] закрываюць склад, то ў такім становішчы заўсёды адбываецца пераход [в] → [ў], у той час як пераход [л] → [ў] не заўсёды адбываецца пры закрыцці складова гукам [л], напрыклад: аус. *толъстыи* → бел. *тоўсты*; аус. *възялъ* → бел. *узьяў*; але: аус. *палъка* → бел. *палка*; бел. *столъ* → бел. *стол* і іншыя;

3) калі гукі [в] і [в'] пачынаюць склад, а наступны пасля іх — зычны гук, то заўсёды адбываецца пераход [в] → [ў], а часам і [в] → [у], у той час як гук [л] у пачатку слова ніколі не пераходзіць у [ў]. Прычына заключаецца ў тым, што такой фанетычнай пазіцыі для гука [л] у беларускай мове проста не існуе: калі гук [л] пачынае склад і знаходзіцца перад зычным гукам, то перад ім развіаецца прыстаўны галосны гук [і], напрыклад: бел. *ілжывы*, *ілгаць* і гэтак далей.

Даследчыкі гісторыі мовы пытанне пра пераход [л] à [ў] пакідаюць адкрытым, бо асноўныя тэорыі пераходу грунтуюцца або на фанетычным прынце (Я. Ф. Карскі), або на граматычным (П. Я. Юргелевіч). Прыхільнікі кожнай з тэорый прапануюць свае пункты погляду на праблему, аднак пытанне да канца застаецца не вырашаным.

Як бачым, два галосныя рэдукаваныя гукі [ъ] і [ь] выклікалі столькі змен у фанетычным ладзе агульнаўсходнеславянскай, а разам і старабеларускай мовы, што іншым разам роднасць некаторых слоў можна прасачыць толькі па этымалагічным слоўніку. Несумненна, што страта рэдукаваных у слабай пазіцыі — адзін з самых важных працэсаў у гісторыі беларускай мовы.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Дайце поўную характарыстыку агульнаўсходнеславянскім рэдукаваным галосных [ъ] і [ь].

2. Ахарактарызуйце слабыя і моцныя пазіцыі рэдукаваных галосных гукаў [ъ] і [ь].

3. Раскажыце пра значэнне страты рэдукаваных у фанетычнай сістэме старабеларускай мовы. Ці з'яўляецца страта рэдукаваных галосных гукаў чыста фанетычным працэсам?

4. На якія гістарычныя законы паўплывала страта рэдукаваных? Што стала гэтаму прычынай?

5. Што разумеюць пад тэндэнцыяй да адкрытасці склада?

6. Назавіце фанетычныя працэсы, якія адбыліся ў выніку страты рэдукаваных у сістэме вакалізму старабеларускай мовы.

7. У чым сутнасць з'явы бегласці галосных? Назавіце прычыны яе ўзнікнення. Ахарактарызуйце гэты працэс ў дачыненні да фанетычнай сістэмы сучаснай беларускай мовы.

8. Вызначце прычыны неспяладуўнага адпостравання бегласці галосных у некаторых словах сучаснай беларускай мовы. Якія тэматычныя групы лексікі ўтрымліваюць найбольшую колькасць неадпаведнасцей страце рэдукаваных у слабай пазіцыі?

9. Назавіце прычыны, паводле якіх пачалі ўзнікаць прыстаўныя галосныя старабеларускай мовы. Якія зычныя гукі першапачаткова павінны былі пачынаць слова, каб ўтвараліся прыстаўныя галосныя?

10. Чаму пачалі ўзнікаць устаўныя галосныя ў старабеларускай мове? Якія спосабы пазбаўлення збегу зычных існуюць у нацыянальнай беларускай мове?

11. Як вы разумеце пазіцыйнае чаргаванне рэдукаваных галосных гукаў [ъ~ы], [ь~и]? Назавіце моцныя і слабыя пазіцыі для рэдукаваных [ы] і [и]. Параўнайце названыя пазіцыйныя чаргаванні і іх вынікі ў сучаснай беларускай і рускай мовах.

12. Раскажыце пра падаўжэнне гукаў [о] і [е] у новых закрытых складах.

13. Назавіце тыпы спалучэнняў рэдукаваных галосных [ъ] і [ь] з плаўнымі санорнымі гукімі. Якія спалучэнні з акрэсленых вамі былі характэрнымі ў большай ступені для агульнаўсходнеславянскай мовы?

14. Ахарактарызуйце з'яву другога паўнагалосся ў агульнаўсходнеславянскай мове. Чым абумоўлены дыялектна адрозны характар гэтага фанетычнага працэсу і якія гаворкі ён закрануў у першую чаргу?

15. Раскажыце пра гісторыю спалучэнняў ‘плаўны санорны зычны + рэдукаваны галосны’ паміж зычнымі гукамі ў старабеларускай мове і ўзнікненне гістарычнага чаргавання **ро~ры, ло~лы, ле~лі**.

16. Якія працэсы выклікала страта рэдукаваных галосных [ѣ], [ѡ] у слабай пазіцыі? У чым сутнасць асіміляцыі паводле звонкасці/глухасці?

17. У чым праяўляецца беларускі характар асіміляцыі па цвёрдасці/мяккасці? Ахарактарызуйце ўтварэнне асіміляцыйнай мяккасці ў беларускай мове.

18. Назавіце прычыны зацвярдзення губных зычных у пазіцыі перад зычнымі і на канцы слова. Параўнайце працэсы зацвярдзення губных зычных у сучаснай беларускай і рускай мовах.

19. Раскажыце пра ўтварэнне падоўжаных зычных гукаў у розных гаворках агульнаўсходнеславянскай мовы. Адзначце пазіцыі, у якіх адбывалася фанетычнае падаўжэнне зычных.

20. Дайце адказ, чаму зацвярдзелыя зычныя гукі здольны да фанетычнага падаўжэння ў сучаснай беларускай мове? Што вы ведаеце пра дыялектны характар падаўжэння гукі [р]? Назавіце іншыя гукі, якія могуць падаўжацца.

21. Патлумачце этымалагічнае ўтварэнне беларускай лексемы *сёння*.

22. Раскажыце пра асіміляцыю паводле свісту/шыплення ў старабеларускай мове. Як сучасная беларуская арфаграфія адлюстроўвае гэтыя фанетычныя працэсы на пісьме?

23. Дайце характарыстыку дысіміляцыйным працэсам у старабеларускай мове ў выніку страты рэдукаваных галосных гукаў.

24. Раскажыце пра працэс сцяжэння зычных гукаў у старабеларускай мове.

25. Што ўяўляе сабой працэс страты зычнага гукі ў новаўтвораных спалучэннях гукаў пасля страты рэдукаваных галосных у слабай пазіцыі. У чым праяўляецца падабенства працэсу страты зычнага гукі да працэсу сцяжэння?

26. Як акадэмік А. А. Шахматаў тлумачыў узнікненне пераходу [в] → [ў] у беларускай мове. Якія тры падгрупы гаворак агульнаўсходнеславянскай мовы вылучаліся адносна характару гукі [в]?

27. Прасачыце погляды Я. Ф. Карскага і П. Я. Юргелевіча на пераход [л] → [ў] у старабеларускай мове. Параўнайце пераходы [в] → [ў] і [л] → [ў], выявіце адрозненні ў гэтых працэсах.

ПРАКТЫКАВАННІ ДЛЯ ЗАМАЦАВАННЯ ТЭАРЭТЫЧНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Практыкаванне 1. У прапанаваных агульнаўсходнеславянскіх словах вызначце слабую і моцную пазіцыі рэдукаваных галосных гукаў [ѣ] і [ѡ]. Побач запішыце беларускія адпаведнікі, што ўзніклі пасля страты рэдукаваных.

Възъдати, въходъ, случьскъ, чървонъ, старьць, коньць, Новьгородъ, Мьстиславль, пьрстъ, сьрдьце, узлъ, тьгда, гривьна, прѣславньць, умьруть, почьну, сьборъ, вьлна, отьць, ворожьскъ, коротькъць, разьбьрати, редькъць, вьторникъ, резькъць.

Практыкаванне 2. У падкрэсленых пазіцыях прапанаваных беларускіх слоў узнавіце рэдукаваныя галосныя гукі [ъ] або [ь]. Дакажыце, што на месцы падкрэсленых гукаў сапраўды былі рэдукаваныя. З якім фанетычным працэсам звязана чаргаванне галосных з нуля-гукам?

Крыжачок, маўчок, верасок, бажок, бачок, ручак, яблычак, каласок, човен, дажынаць, мяшок, парэчак, жонак, сабраць, парадак, маладзец, парашок, нярэдак, аўторак, тыдзень, церсці.

Практыкаванне 3. Узнавіце беларускія словы на ўзор агульнаўсходнеславянскіх XI ст. да страты рэдукаваных галосных гукаў у слабай пазіцыі, што выклікала працэс з'яўлення прыстаўных галосных гукаў.

Ільняны, аржаны, аўторак, імкнуцца, іржаць, ілгаць, ільвіца, імховы, амшаны, імгла, імгненна, імжысты, ірваць, ірдзець.

Практыкаванне 4. Узнавіце беларускія словы на ўзор агульнаўсходнеславянскіх XI ст. да страты рэдукаваных галосных гукаў у слабай пазіцыі, што выклікала працэс устаўкі галосных гукаў у спалучэнне зычных.

Весер, вузел, агонь, сясцьр, зямьель, кассцьр, хіцьр, песень, карабель, рубель, журавель, сосен.

Практыкаванне 5. Выпішыце словы, у якіх бегласць галосных гукаў узнікла не фанетычным шляхам, а па граматычнай аналогіі. Абгрунтуйце свой выбар.

Піянерка — пінерак; жонка — жонак, дзеўка — дзевак; байдарка — байдарак; маршрутка — маршрутак; мерка — мерак; марка — марак; бірка — бірак; старонка — старонак; галінка — галінак; павуцінка — павуцінак; баядэрка — баядэрак.

Практыкаванне 6. Патлумачце разыходжанні ў наступных формах беларускіх і рускіх слоў. Пакажыце ў транскрыпцыі становішча былога рэдукаванага [ъ] або [ь] перад [j].

Шьцю — шьцю; вью — вою; залаты — золотой; мью — мою; дарагі — дарогой; дрэнны — дрянной; крыю — крою; брыю — брою.

Практыкаванне 7. Падзяліце на склады наступныя агульнаўсходнеславянскія словы. Пакажыце магчымыя выпадкі складападзелу ў гэтых словах. Ці аднолькавыя вынікі ўзніклі з-за дваякага складападзелу ў сучасных беларускай і рускай мовах?

Вьрьвь, дьрнгь, гьрнгь, дьглгь, мьлни", сьрдина, чьлнгь, бесьсьмьртьныи.

Практыкаванне 8. Патлумачце разыходжанні ў наступных формах беларускіх і рускіх слоў. Падбярыце да беларускіх формаў такія, каб гук [ы] ([i]) апынуўся пад націскам. Ці захоўваецца гук [ы] у націсным становішчы?

Крывавы — кровавы́й; глытаць — глотать; дрывотня — дрова; блышыны — блошинный; брыво — бровь; крышыць — крошить; брысі — брести; дрыжаць — дрожать; блішчаць — блестеть.

Практыкаванне 9. У прыведзеных агульнаўсходнеславянскіх словах пакажыце ўсе фанетычныя працэсы, якія адбыліся пасля страты рэдукаваных гукаў [ъ] і [ь] у слабай пазіцыі.

Свѣдѣка, вестникъ, ткачський, убожьство, надѣхнѣти, первышии, царський, братський, настѣчадѣкъ, съдоровъ~, съчасть~, пригожьство, красньныи, рыбачський, чѣто, пью, събоку, користьныи, пыташьство, темньныи, множьство, кожньныи, пражський, събочѣти, нисѣчимньныи, царевьна, купечський, кѣто, прорубѣ, расѣбити, отѣбити, расѣдати, вѣсьлюбити, сънѣти, дѣвѣ, вѣрньныи, черньныи.

Практыкаванне 10. Прасачыце гісторыю ўтварэння падоўжаных зычных гукаў на наступных агульнаўсходнеславянскіх словах, улчваючы і іншыя змены, абумоўленыя стратай рэдукаваных галосных гукаў. Запішыце беларускія адпаведнікі.

Събожье, сучье, насенье, веселье, зелье, голье, колосье, кипенье, жите, паутинье, судья, затишье, ролья, полозье, полѣсътогодья.

Практыкаванне 11. Выпішыце агульнаўсходнеславянскія словы, дзе ў старабеларускай мове не адбывалася фанетычнае падаўжэнне. Разгрупуйце гэтыя словы паводле прычын, па якіх падаўжэнне адбывацца не магло.

Кумовь~, семь~, съдоровъ~, листь~, Сибирью, матерью, друзь~, надворь~, поголовь~, подѣземель~, участь~, вѣськресень~, любомирь~, свать~, съчасть~, куць~, выпью, разѣбью, корень~.

Практыкаванне 12. Прасачыце гісторыю пераходу [в], [л] à [ў] у агульнаўсходнеславянскіх словах там, дзе гэты пераход быў магчымы.

Правьда, кривьда, ровньныи, полѣньныи, любовь, пришелѣ, козьлѣ, вѣнукѣ, съдоровъ~, котьлѣ, галѣка, молѣва, волѣкъ, полѣньныи, давньныи, вѣторникѣ, желтыи, молѣкомѣ, полѣтора, ковѣдра.

ТЭМА 6
СТАРАБЕЛАРУСКІЯ ФАНЕТЫЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ,
ШТО НЕ БЫЛІ ВЫКЛІКАНЫ СТРАТАЙ
РЭДУКАВАНЫХ ГАЛОСНЫХ ГУКАЎ

6.1 Гісторыя галоснага гук [ĕ] (h)

Галосны гук [ĕ] — пярэдняга рада і ніжняга пад'ёма, пачаў змяняцца яшчэ ў агульнаўсходнеславянскай мове. Паходжанне яго вынікае з дзвюх пазіцый: а) гук [ĕ] утварыўся з галоснага *[e]; б) гук [ĕ] паходзіць з дыфтонгаў *[ai] і *[oi].

Змены гук [ĕ] былі неаднолькавымі ва ўсіх усходнеславянскіх гаворках. У тых, што ляглі ў аснову беларускай і рускай моў, гук [ĕ] крыху звужаецца і супадае з галосным гукам [э]; у тых жа гаворках, што ляглі ў аснову ўкраінскай мовы, гук [ĕ] звужаецца больш інтэнсіўна і пераўтвараецца ў гук [i]. Па гэтай прычыне ў беларускай і ўкраінскай мове назіраецца разнабой у наступных словах: бел. *лес* — укр. *ліс*; бел. *дзед* — укр. *дід*; бел. *лета* — укр. *літо*; бел. *сена* — укр. *сіно* і г. д.

Калі ў старабеларускай мове пачынае дзейнічаць пераход [э] → [o], то гук [э], які паходзіў з гук [ĕ], такога пераходу не зведаў.

Аднак ізраільскі даследчык гісторыі беларускай мовы П. Вэкслер адзначае, што пераход [ĕ] → [э] — працэс нераўнамерны і адбываўся спачатку ў паўночных гаворках, а затым паступова прасоўваўся на поўдзень [2, с. 161—163]. У той жа час гаворкі сучаснага Палесся зведалі ўплыў украінскай мовы, што прывяло не да поўнага супадзення [ĕ] з [э]. Так, пераважна ў паўднёва-заходнім дыялекце беларускай мовы былы галосны [ĕ] вымаўляецца як [э], набліжаны да [i] (у фанетычнай транскрыпцыі абазначаецца [ĕ̃]), а ў некаторых гаворках Брэстчыны гук [ĕ] вымаўляецца як дыфтонг [ie]: бел. дыял. [л'і́эс], [д'і́эд] і іншыя.

6.2 Гісторыя пераходу [э] → [o]

Сучасным усходнеславянскім мовам вядомы гістарычныя чаргаванні гукаў [o]~[э], напрыклад: бел. *лёд* ~ *ледзяны*, *нёс* ~ *несці*; руск. *шёл* ~ *шедший*; *клён* ~ *кленовый*; укр. *жениги* ~ *жонатый*; *четвертий* ~ *чотири* і іншыя.

Помнікі старабеларускага пісьменства досыць шырока адлюстроўваюць гэты фанетычны працэс праз напісанне такіх слоў, як: *жона, иншому, шостыи, чорныи, крышонъ, сучокъ, человекъ* і іншыя.

Аднак у лінгвістычнай літаратуры да гэтай пары не вызначаны адзіны погляд на пытанне пераходу [э] → [о].

Адны даследчыкі (І. В. Ягіч, А. А. Шахматаў) лічаць, што ў гісторыі пераходу [э] → [о] вядомы два перыяды:

1) пераход адбываўся пасля заўсёды мяккіх зычных гукаў (як вядома, гэта санорны [j] і шыпячыя [ж’], [ш’], [ч’]), прычым у гаворках, дзе існавала аканне, галосны [э] павінен быць у пазіцыі пад націскам. Першы пераход зведалі ўсе усходнеславянскія мовы: укр. *жовтий, шовк, чого, його*; руск. *жёлудь, шёлк, жёлтый*; бел. *жонка, шоўк, чорны*;

2) у другі перыяд пераход адбываўся не ва ўсіх гаворках агульнаўсходнеславянскай мовы, а толькі ў тых, якія ляглі ў аснову беларускай і рускай моў. Пераход [э] → [о] стаў магчымым пасля іншых мяккіх зычных (акрамя згаданых у першым этапе) у сярэдзіне і на канцы слова, прычым [э] павінен стаяць у націскным становішчы: бел. *сёлы, сёстры, нёс, ішоў*; руск. *сёла, сёстры, нёс, шёл* і іншыя.

Такое вылучэнне этапаў заснавана на дадзеных помнікаў пісьменства, паводле якіх першапачаткова падаваўся пераход [э] → [о] пасля шыпячых гукаў і [j], а пасля ўжо пасля ўсіх астатніх мяккіх гукаў [5, с. 135; 7, с. 37].

Іншыя вучоныя (А. І. Сабалеўскі, П. Я. Чарных) даказваюць, што вылучэнне этапаў у гісторыі пераходу [э] → [о] не мае падстаў з-за прычыны традыцыйнасці помнікаў пісьменства пры перадачы моўных з’яў, і перапісчыкі проста не перадавалі пераходу [э] → [о] пасля іншых мяккіх гукаў акрамя спрадвечных мяккіх шыпячых і [j] [3, с. 61; 4, с. 127—128].

Працы мовазнаўцаў-дыялектолагаў апошніх дзесяцігоддзяў даюць падставы сцвярджаць, што пераход [э] → [о] адбываўся па этапах, як гэта лічылі І. В. Ягіч і А. А. Шахматаў. Паводле дадзеных «Дыялекталагічнага атласу беларускай мовы» можна сцвярджаць, што пераход [э] → [о] найбольш паслядоўна адбываецца ў паўночных гаворках, а па меры набліжэння да поўдня павялічваецца колькасць выпадкаў захавання этымалагічнага гука [э] у тых фанетычных умовах, у якіх павінен быў адбывацца пераход. Гэтае даследаванне дае падставы сцвярджаць, што пад уплывам гаворак украінскай мовы на палескія гаворкі беларускай мовы ў паўднёва-заходнім дыялекце часткова захоўваецца этымалагічны [э], а на поўначы Беларусі, дзе ўкраінскія гаворкі ўплыву не аказалі, пераход адбываецца паслядоўна. Гэта і пацвярджае гіпотэзу І. В. Ягіча і А. А. Шахматава пра двухэтапнасць пераходу [э] → [о].

Відавочна, што працэс пераходу [э] à [о] пачаў адбывацца пасля страты рэдукаваных, бо пад змены трапляў і той гук [э], які паходзіў з [ь] у моцнай пазіцыі, напрыклад: аус. *льнъ à лен à* бел. *лён*. Таму пачатак пераходу можна датаваць прыкладна XII — XIII стст.

Фанетычная рэалізацыя пераходу адбывалася ў дакладна вызначаных умовах: гук [э] павінен быць у націскным становішчы, перад ім павінен быць мяккі зычны гук, а пасля яго або цвёрды зычны гук або гук [э] павінен знаходзіцца ў абсалютным канцы слова, напрыклад: аус. *велъ* (форма прошлага часу дзеяслова) à [в'эл] à [в'ол] à бел. *вёў*; аус. *неслъ à несл à* [н'эс] à [н'ос] à бел. *нёс*; аус. *жить ~ à жи[t'j]é à життё à* бел. *жыццё*.

Працэс пераходу [э] à [о] спыніўся ў XVI ст., бо ў беларускай мове існуюць словы тыпу *касец, маладзец, купец*, дзе пераходу ў суфіксе не назіраем, хоць фанетычныя ўмовы для яго існавалі.

Такім чынам, у беларускай мове існуе пераход [э] à [о], у той жа час можна знайсці нямаля выключэнняў, калі гэты фанетычны працэс не адбываўся. Разгледзім гэтыя прычыны больш падрабязна:

1) беларускай мове не вядомы пераход [э] à [о], калі галосны [э] паходзіў з былога [ě] (h), напэўна, па той прычыне, што гэтыя два гукі ў тагачасны перыяд адрозніваліся вымаўленнем, напрыклад бел. *лес, вецер, сена* і гэтак далей;

2) калі параўноўваць звесткі з сучаснай рускай мовы, дзе адбываецца пераход пасля мяккіх перад спрадвечна мяккімі шыпячымі гукамі ў словах тыпу *идёшь, поёшь, лёжа* і гэтак далей, то ў беларускай мове не вядомы такі пераход па той прычыне, што зацвярдзенне шыпячых гукаў у рускай мове адбывалася значна раней, у XIV ст., а ў беларускай мове — у XVI ст., таму парушэнне фанетычных умоў пераходу не спрыяла пераходу [э] à [о] у словах тыпу *ідзеш, спяваеш, лежачы, печ, цяпер* і гэтак далей. У словах рускай мовы *печь, теперь* пераход не адбыўся з прычыны мяккасці канцавых зычных гукаў.

Заўвага. Трэба адрозніваць этымалагічна цвёрды [р] і той, які паходзіць з [р'] і зацвярдзеў разам з шыпячымі. Перад этымалагічна цвёрдым [р] пераход адбываўся паслядоўна: бел. *памёр, цвёрды* і гэтак далей;

3) у словах тыпу *навёзла, памёрла, панёсла* пераход [э] à [о] не адбыўся па прычыне таго, што перанос націску на каранёвы [э] з канчатка (параўн. руск. *понесла́, повезла́, умерла́*) адбыўся значна пазней, калі фанетычны працэс пераходу перастаў дзейнічаць;

4) у дзясловах I спражэння ў форме 3-й асобы адзіночнага ліка (*нясе, вядзе, забярэ*) не назіраем пераходу [э] **à** [о], бо ў дадзеных формах адбылася страта канцавога **-ць**, існаванне якой пацвярджаюць дадзеныя паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы: *нясець, п'ячэць, валачэць* і гэтак далей, дзе гук [ц'] мяккі і пярэчыў умовам пераходу. Яго адпазненне адбылося значна пазней, калі працэс пераходу ўжо не дзейнічаў;

5) не адбываўся пераход у шматлікіх пазычаннях з стараславянскай і заходнееўрапейскіх моў, напрыклад: бел. *каўчэ́г, шлём, жыці́е, пё́кла, прадме́т, аптэ́ка, каме́та, раке́та* і гэтак далей;

6) у словах, дзе спалучэнне 'рэдукаваны [ь] + плаўны [р']' знаходзілася ў пазіцыі перад зычным гукам і пасля мяккага нешыпячага гука. Гук [р'] у такім становішчы доўгі час быў мяккім, таму ўмоў для пераходу [э] **à** [о] не было: аус. *вьрхъ à вé[р']х à* бел. *вэ́рх*. Калі ж гук першы гук быў шыпячы, то пераход адбываўся: аус. *чьрныи à чэ́рныи à* бел. *чорны́*;

7) пераход [э] **à** не адбываўся ў словах, дзе [э] знаходзіцца ў складзе этымалагічных прыставак **не-, без-** і гэтак далей: бел. *нева́д, безда́нь, безлі́ч* і іншыя.

Беларускай мове вядомы пераход [э] **à** [о] у тых пазіцыях, дзе для гэтага не было ніякіх фанетычных умоў:

1) у формах тыпу *на кле́не, на бяро́зе* пераход [э] **à** [о] адбыўся па прычыне граматычнай аналогіі з формамі *кле́н, бяро́за*, дзе фанетычныя ўмовы для пераходу прысутнічаюць;

2) вымаўленне беларускіх формаў тыпу *гне́зды, ве́дры, се́длы*, дзе гук [о] узнік на месцы былога [ё] (**h**) (параўн. *сhтра, вhдро, сhдло*), тлумачыцца граматычнай аналогіяй з формамі тыпу *се́стры, ве́сны*, дзе ўмовы для пераходу існавалі;

3) у слове *се́лета* назіраецца гістарычнае складанне, дзе да кораня *лет-(а)* далучаецца ўказальны займеннік [сь] **à** [с'е] **à** [с'о];

4) у формах тыпу *маё́й, тваё́й, ё́й, ралле́й, гульнё́й* пераход адбыўся па прычыне граматычнай аналогіі з формамі *вадой, хадой, барадой* і іншыя.

6.3 Гісторыя акання ў беларускай мове

Аканне — гэта фанетычны працэс, пры якім галосныя [о], [э], [а] у ненаціскай пазіцыі супалі з галосным [а]. У сучаснай беларускай літаратурнай мове аканне — арфаэпічная і часткова арфаграфічная норма. Дадзенае азначэнне акання характэрна для літаратурнай мовы

беларусаў і сярэднебеларускіх гаворак, у той жа час у дыялектах беларускай мовы галосныя [o], [э], [a] у слабай пазіцыі могуць супадаць з галоснымі:

- [a]: [вада], [нага];
- [ъ] (невывразны рэдукаваны гук [a^h]): [вѣда, нѣга];
- [ы]: [выда], [ныга].

Таму для дыялектнай мовы аканне — гэта працэс неадрознення [o], [э], [a] у пазіцыі не пад націскам.

На гісторыю акання ў мовазнаўчай літаратуры назіраецца шматлікая колькасць поглядаў з той прычыны, што аканне характэрна рускай і беларускай мовам, і даследчыкі маюць безліч розных вынікаў гэтага фанетычнага працэсу.

Найбольш аўтарытэтнымі лічацца тэорыі аканя Ф. П. Філіна і Р. І. Аванесава.

Паводле Ф. П. Філіна аканне — гэта працэс скарачэння праславянскага гукі * [a], які ён абазначаў праз графему * [a^o] ([a] з прыгукам [o]). Даследчык лічыў, што праславянскі ненаціскны [a^o] у некаторых гаворках праславянскай мовы супаў з [a] (так узнікла аканне), а ў некаторых гаворках прыгук узмацніўся больш, таму ў ненаціскным становішчы ўзнік [o] (так узнікла оканне).

Паводле Р. І. Аванесава аканне — гэта працэс змены характару націску (з меладычнага на колькасна-дынамічны), пры якім адбылося пераразмеркаванне сілы націскных і ненаціскных гукаў. У ненаціскным становішчы адбываецца рэдукцыя (скарачэнне) галосных [o], [э], [a] і яны рэалізуюцца ў галосным [a].

У нашыя дні беларускія мовазнаўцы больш прытрымліваюцца **рэдукцыйнай тэорыі** Р. І. Аванесава, бо старажытныя помнікі пісьменства фіксуюць аканне дастаткова кепска, а ўзнікнуць яно магло толькі пасля падзення рэдукаваных у слабай пазіцыі. Паслядоўнае адлюстраванне аканя пачынаецца з XV — XVI стст., і калі б аканне ўзнікла раней (як адзначаў Ф. П. Філін — у праславянскую эпоху), то перапісчыкі кніг прызвычаліся да гэтай з’явы, і адлюстраванне яе ў помніках пісьменства адбылося б значна раней.

6.4 Узнікненне дзекання і цекання як вынік палаталізацыі выбухных [д’] і [т’]

Дзеканнем і цеканнем у беларускай мове прынята называць утварэнне мяккіх афрыкат [дз’] і [ц’] на месцы былых [д’] і [т’]. Узнікненне [дз’] і [ц’]

адбываецца перад галоснымі пярэдняга рада, а таксама зычнага [в’], калі ён знаходзіцца не на стыку марфем, напрыклад: *цішыня, дзеянне, людзі, дзвесце, цвярозы* і іншыя. У слове *адвечны* развіццё [дз’] перад [в’] не адбываецца па прычыне таго, што гукі апынуліся на стыку марфем.

Дзеканне і цеканне — гэта вынік моцнай палаталізацыі і афрыкатызацыі гукаў [д’] і [т’], калі пры змякчэнні яны трапляюць у сярэдняю (палатальную) зону, дзе ўтвараецца гук [j], што прыводзіць да ўзнікнення фрыкатыўнага прыгука [з] для звонкага зычнага і [с] для глухога. Далей прыгук узмацніўся да гука, што прывяло да ўзнікнення мяккіх афрыкат.

Некаторыя лінгвісты прытрымліваюцца думкі, што дзеканне і цеканне не ўласна беларускі працэс, а вынік уплыву польскай мовы. Аднак дадзеныя беларускіх дыялектаў даюць падставы лічыць інакш: калі б дзеканне і цеканне былі ўплывам польскай мовы, то гэтая фанетычная з’ява была б характэрна ў асноўным памежным з польскай мовай рэгіёнам Беларусі. У той жа час усім дыялектам (за выключэннем некаторых гаворак) характэрна дзеканне і цеканне.

Датаванне гэтага фанетычнага працэсу выклікае вялікія спрэчкі ў навукоўцаў, што прыводзіць да ўзнікнення шырокага часавага дыяпазону — ад IX да XVI стст. Аднак відавочна, што працэс афрыкатызацыі выбухных [д’] і [т’] мог адбывацца толькі пасля падзення рэдукаваных галосных гукаў, бо ў беларускім лічэбніку *дзе* дзеканне магло адбыцца толькі пасля страты рэдукаванага *ъ* (параўн. аус. *дъвh à* бел. *дзе*). П. Вэкслер у сваёй працы «Гістарычная фаналогія беларускай мовы» прытрымліваецца думкі, што дзеканне і цеканне ўзніклі не раней за XV — XVI стст., бо пра гэта сведчыць фіксацыя гэтага фанетычнага працэсу ў помніках старабеларускага пісьменства [2, с. 223—229].

Такім чынам, мы разгледзелі гісторыю асноўных фанетычных працэсаў беларускай мовы, што адрозніваюць яе ад родных рускай і ўкраінскай.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Дайце поўную характарыстыку гука [ě] (h) і прасачыце магчымыя шляхі яго ўтварэння (дыфтангальнае і недыфтангальнае паходжанне).
2. У чым сутнасць пераходу [ě] у [i] або [э] у трох сучасных усходнеславянскіх мовах? Адзначце пераходны тып утварэння ў беларускай мове.
3. Згадайце асноўныя меркаванні даследчыкаў адносна пераходу [э] à [o]. Якое з іх пацвярджаюць дадзеныя з беларускай дыялекталогіі?
4. Назавіце час дзеяння і фанетычныя ўмовы пераходу [э] à [o].

5. Раскажыце пра выключэнні ў фанетычным пераходзе [э] а [о] адносна беларускай мовы. Параўнайце вашыя адказы з аналагічнымі вынікамі названага пераходу ў рускай мове. Ці назіраюцца несупадзенні? Патлумачце іх.

6. Раскажыце пра пераход [э] а [о] паводле аналогіі, калі ўмоў фанетычных змен не існавала, аднак яны адбыліся.

7. Што разумеюць пад аканнем як фанетычным працэсам? Ці толькі беларускай мове характэрна аканне? З курса «Беларуская дыялекталогія» ўспомніце розныя віды акання ў беларускай дыялектнай мове.

8. Якія тэорыі адносна паходжання акання вядомы сучаснай лінгвістычнай навуцы? Хто іх аўтар? Якая з гэтых тэорый з'яўляецца найбольш навукова абгрунтаванай?

9. У чым сутнасць дзекання і цекання? Назавіце ўмовы, пры якіх адбывалася памякчэнне [д'] і [г'].

10. Якія думкі выказваюць лінгвісты адносна часу ўзнікнення і паходжання дзекання і цекання.

ПРАКТЫКАВАННІ ДЛЯ ЗАМАЦАВАННЯ ТЭАРЭТЫЧНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Практыкаванне 1. Запішыце агульнаўсходнеславянскія словы на трох сучасных усходнеславянскіх мовах. Падкрэсліце гукі, якія не супадаюць на месцы былога [ě] (h).

Бhлѣ, горhти, дhло, на водh, звhрь, лhсѣ, мhсто, хлhбѣ, вhтрѣ, пhна, свhтѣ, свhдетель, по нозh, о гривнh, на лузh, бhсѣ, рhдѣкъ, сосhдѣ, мhлѣ, дhвѣка, стhна, цhна, сhдети.

Практыкаванне 2. Растлумачце, чаму ў прапанаваных беларускіх словах адбыўся пераход [э] а [о]. Запішыце словы па нормах агульнаўсходнеславянскай мовы XI ст. (да страты рэдукаваных галосных гукаў [ъ] і [ь]).

Чорны, лёд, мячом, нёс, зямлёй, канцом, вясёлы, вучоба, мёд, пчолы, пянёк, лён, бяроза, завёў, авёс, ішоў, жоўты, лёгкі, вёсны.

Практыкаванне 3. Растлумачце, чаму ў наступных беларускіх словах не адбыўся пераход [э] а [о].

Белы, серп, дакумент, дзень, лес, мучэнне, неба, нехта, нясеш, пабегла, партэр, свет, сячэ, у руцэ, цень, цешча, цяпер, шавец, дзед.

Практыкаванне 4. Патлумачце ўзнікненне дзекання і цекання ў наступных беларускіх словах. Чаму ў некаторых прыкладах дзеканне перад [в'] адсутнічае?

Дзіва, цішыня, дзверы, надвячорак, дзьмуць, дзеці, рабіць, цікавы, падвесіць, абедзве, адвеку, дзвесце, адвець, падвіснуць, падведзены.

СПІС КРЫНЦ

Выкарыстаных

1. *Воўк-Левановіч, О. В.* Лекцыі па гісторыі беларускай мовы / О. В. Воўк-Левановіч. — Мн. : Нар. асвета, 1994. — 205 с.
2. *Вэкслер, П.* Гістарычнай фаналогія беларускае мовы / П. Вэкслер ; пер. з англ. А. Літвіноўскай, М. Раманоўскага ; навук. рэд. пер. Г. Цыхун. — Мн. : Выд. Логвінаў, 2004. — 254 с.
3. *Соболевский, А. И.* Лекции по истории русского языка А. И. Соболевского, академика Императорской Академии наук и профессора Императорского Санкт-Петербургского университета / А. И. Соболевский. — М. : Университ. тип., 1907. — 309 с.
4. *Черных, П. Я.* Историческая грамматика русского языка : Краткий очерк : пособие для пед. ин-тов / П. Я. Черных. — М. : Учпедгиз, 1954. — 336 с.
5. *Шахматов, А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка / А. А. Шахматов. — М. : Индрик, 2002. — 367 с.
6. *Юргелевіч, П. Я.* Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі : вучэб. дапаможнік для студэнтаў-завочнікаў філалаг. фак. ВДУ БССР / П. Я. Юргелевіч ; пад рэд. М. С. Яўневіча. — Мн. : Выш. шк., 1974. — 301 с.
7. *Ягич, И. В.* Критические заметки по истории русского языка / Орд. акад. И. В. Ягича / И. В. Ягич. — СПб. : тип. Акад. наук, 1889. — 171 с.
8. *Янкоўскі, Ф. М.* Гістарычная граматыка беларускай мовы : вучэб. дапаможнік / Ф. М. Янкоўскі. — 3-е выд., выпр. — Мн. : Выш. шк., 1989. — 301 с.

Рэкамендуемых

1. *Борковский, В. И.* Историческая грамматика русского языка / В. И. Борковский, П. С. Кузнецов. — 3-е изд., стереотип. — М. : КомКнига, 2006. — 512 с.
2. *Василенко, И. А.* Историческая грамматика русского языка / И. А. Василенко. — М. : Учпедгиз, 1956.
3. *Горшкова, К. В.* Историческая грамматика русского языка : учеб. пособие для ун-тов / К. В. Горшкова, Г. А. Хабургаев. — М. : Вышш. шк., 1981. — 359 с.
4. *Иванов, В. В.* Историческая грамматика русского языка : учеб. пособие для студентов филолог. спец. фак. ун-тов и пед. ин-тов / В. В. Иванов. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Просвещение, 1983. — 399 с.
5. *Колесов, В. В.* Историческая фонетика русского языка : учеб. пособие для филолог. фак. ун-тов. — М. : Вышш. шк., 1980. — 215 с.
6. *Мейе, А.* Общеславянский язык : пер. с фр. / общ. ред. С. Б. Бернштейна / А. Мейе. — М. : Прогресс, 2001. — 500 с.
7. *Чекман, В. Н.* Исследование по исторической фонетике праславянского языка: типология и реконструкция / В. Н. Чекман. — Мн : Наука и техника, 1979. — 215 с.

ЗМЕСТ

Спіс скарачэнняў і абрэвіятур	3
<i>Прадмова</i>	4
ТЭМА 1. Уводзіны ў дысцыпліну «Гісторыя беларускай мовы»	6
1.1 Гістарычная граматыка беларускай мовы як раздзел гісторыі беларускай мовы, яе прадмет і задачы	6
1.2 Сувязь гістарычнай граматыкі беларускай мовы з іншымі навуковымі дысцыплінамі	8
1.3 Крыніцы вывучэння гістарычнай граматыкі беларускай мовы	10
Пытанні і заданні	12
Тэматыка дакладаў да практычных заняткаў	14
ТЭМА 2. Фанетычная сістэма агульнаўсходнеславянскай мовы (VI—XII ст.)	15
2.1 Агульная характарыстыка праславянскай фанетычнай сістэмы як асновы для агульнаўсходнеславянскай	15
2.2 Фанетычныя законы, якія абумоўлівалі структуру і будову агульнаўсходнеславянскага склада	16
2.3 Сістэма галосных гукаў агульнаўсходнеславянскай мовы	17
2.4 Сістэма зычных гукаў агульнаўсходнеславянскай мовы	20
Пытанні і заданні	21
Практыкаванні для замацавання тэарэтычнага матэрыялу	22
ТЭМА 3. Праславянскія фанетычныя працэсы, абумоўленыя дзеяннем закона складовага сінгарманізму	23
3.1 Першая палаталізацыя заднеязычных гукаў	23
3.2 Другая палаталізацыя заднеязычных гукаў	24
3.3 Трэцяя палаталізацыя заднеязычных гукаў	26
3.4 Змяненне спалучэнняў *gv *kv *chv у пазіцыі перад галоснымі пярэдняга рада, што паходзяць з дыфтонгаў	27
3.5 Змяненне спалучэнняў *gt *kt у пазіцыі перад галоснымі пярэдняга рада	27
3.6 Спалучэнне зычных гукаў з j (ётавая палаталізацыя)	28
Пытанні і заданні	32
Практыкаванні для замацавання тэарэтычнага матэрыялу	33

ТЭМА 4. Праславянскія фанетычныя працэсы, абумоўленьня дзеяннем закона адкрытага склада (узростання гучнасці)	35
4.1 Спрашчэнне груп зычных	35
4.2 Змяненне груп зычных	36
4.3 Манафтангізацыя дыфтонгаў	36
4.4 Манафтангізацыя дыфтангальных спалучэнняў ‘галосны + насавы зычны гук’ (гісторыя насавых галосных гукаў)	37
4.5 Гісторыя дыфтангальных спалучэнняў ‘галосны + санорны плаўны зычны гук’ (першае паўнагалоссе)	39
4.6 Змяненне спалучэнняў галосных з плаўнымі ў пачатку слова	41
Пытанні і заданні	43
Практыкаванні для замацавання тэарэтычнага матэрыялу	43
ТЭМА 5. Фанетычныя змены пісьмовай эпохі	46
5.1 Гісторыя рэдукаваных ъ і ь	46
5.2 Вынікі страты рэдукаваных у сістэме вакалізму	48
5.2.1 Бегласць галосных	48
5.2.2 Узнікненне прыстаўных галосных	49
5.2.3 Узнікненне ўстаўных галосных	50
5.2.4 Гісторыя рэдукаваных [ы] і [и]	51
5.2.5 Падаўжэнне [э] і [о] у новых закрытых складах	52
5.2.6 Лёс рэдукаваных ъ і ь у спалучэнні з плаўнымі паміж зычнымі ў спалучэннях тыпу търт, тълт, търт, тълт	53
5.2.6.1 Гісторыя другога паўнагалосся	54
5.2.7 Гісторыя спалучэнняў тыпу трът, тлът, търт, тълт	55
5.3 Вынікі страты рэдукаваных ъ і ь у сістэме кансанантызму. Асіміляцыйныя працэсы	56
5.3.1 Асіміляцыя паводле звонкасці/глухасці	57
5.3.2 Асіміляцыя паводле цвёрдасці/мяккасці	58
5.3.3 Зацвярдзенне губных зычных у пазіцыі перад зычнымі і на канцы слова	58
5.3.4 Гісторыя падоўжаных зычных у беларускай мове	59
5.3.5 Асіміляцыя ў спалучэнні <i>дын</i>	61
5.3.6 Асіміляцыя паводле свісту і шыпення	61
5.4 Вынікі страты рэдукаваных ъ і ь у сістэме кансанантызму. Дысіміляцыйныя працэсы	62
5.5 Вынікі страты рэдукаваных ъ і ь у сістэме кансанантызму. Сцяжэнне гукаў	63
5.6 Вынікі страты рэдукаваных ъ і ь у сістэме кансанантызму. Спрашчэнне зычнага гука са спалучэнняў гукаў	63
5.7 Гісторыя пераходу [в] ǎ [ǔ]	64
5.8 Гісторыя пераходу [л] ǎ [ǔ]	65
Пытанні і заданні	66
Практыкаванні для замацавання тэарэтычнага матэрыялу	67

ТЭМА 6. Старабеларускія фанетычныя працэсы, што не былі выкліканы стратай рэдукаваных галосных гукаў	70
6.1. Гісторыя галоснага гуча [ɛ] (h)	70
6.2. Гісторыя пераходу [э] à [o]	70
6.3. Гісторыя акання ў беларускай мове	73
6.4. Узнікненне дзекання і цекання як вынік палаталізацыі выбухных [д'] і [т']	74
Пытанні і заданні	75
Практыкаванні для замацавання тэарэтычнага матэрыялу	76
Спіс крыніц	77

Репозиторий БарГУ

Вучэбнае выданне

Томчык Дзмітрый Сяргеевіч

**ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ:
ФАНЕТЫКА**

**Вучэбна-метадычны дапаможнік
для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў**

Тэхнічны рэдактар *М. Л. Патапчык*

Адказны за выпуск *А. Г. Хахол*

Падпісана ў друк 28.12.2010.

Фармат 60 x 84 1/16. Папера афсетная.

Гарнітура Таймс. Аддрукавана на рызографе.

Ум. друк. арк. 4,88. Ул.-выд. арк. 3,82.

Заказ 192. Тыраж 75 экз.

ЛИ 02330/0552803 от 09.02.2010

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі

«Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт»
225404, г. Баранавічы, вул. Войкава, 21.

Репозиторий Баргу

Репозиторий Баргу

Репозиторий БарГУ